Digitization by Arya Samaj Charitable Foundation, Chennai

891.2162

10

॥ उत्तरगीता ॥

UTTARA-GĪTĀ

Edited and Translated
by
MINATI KAR

Digitization by Arya Samaj Charitable Foundation, Chennai

॥ उत्तरगीता ॥

UTTARA-GĪTĀ

स्कैन्ड/Scanned

Digitization by Arya Samaj Charitable Foundation, Chennai

Digitization by Arya Samaj Charitable Foundation, Chennai

SV 2018

Digitization by Arya Samaj Charitable Foundation, Chennai

॥ उत्तरगीता ॥

UTTARA-GĪTĀ

Pg-31
B-1511
Acc No-7776

Edited and Translated

by

MINATI KAR
D.Litt. (Calcutta), P.R.S., Kavya-Vedantatirtha
Former Professor of Sanskrit (Indian Philosophy)
Visva Bharati, Santiniketan

THE RAMAKRISHNA MISSION
INSTITUTE OF CULTURE
Gol Park, Kolkata - 700 029

Digitization by Arya Samaj Charitable Foundation, Chennai

891·2162
MIN

Published by
Swami Prabhananda, Secretary
The Ramakrishna Mission Institute of Culture
Gol Park, Kolkata-700 029, India

First Edition : March 2007

Copyright © 2007, Ramakrishna Mission Institute of Culture.
All rights reserved. No part of this book
may be reproduced, stored in a retrieval system,
or transmitted, in any form or by any means, electronic,
mechanical, photocopying, recording, or otherwise,
without the written permission of the publisher,
except for brief passages quoted in reviews
or critical articles.

ISBN 81-87332-53-0

Computer typeset [illegible] itute of Culture

RAJA RAMMOHUN ROY
LIBRARY FOUNDATION
उपहार स्वरूप
Gifted by
राजा राममोहन राय पुस्तकालय प्रतिष्ठान
RAJA RAMMOHUN ROY
LIBRARY FOUNDATION
BLOCK DD-34 SECTOR-1

Digitization by Arya Samaj Charitable Foundation, Chennai

अखण्डं सच्चिदानन्दमवाङ्मनसोगोचरम्।
आत्मानमखिलाधारमाश्रयेऽभीष्टसिद्धये॥

गौडपाद

For the attainment of my desired goal I take refuge in the Self, the entire substratum, unfragmented, beyond the reach of speech and mind, existence, pure consciousness and bliss.

Gauḍapāda

Digitization by Arya Samaj Charitable Foundation, Chennai

Digitization by Arya Samaj Charitable Foundation, Chennai

PREFACE

The *Śrīmad-Bhagavad-Gītā* has long been recognized as an Upaniṣad, as it is a text that presents the knowledge of Brahman. It is a scripture that can help human beings realize the spiritual reality within. The 700 verses of this text form part of the *Bhīṣma Parva* of the *Mahābhārata*. Though given in the form of a dialogue between Śrī Kṛṣṇa and Arjuna, it is actually a divine revelation for all humanity, and it is considered to be one of the basic scriptures of the Vedic religion. This dialogue took place when Śrī Kṛṣṇa's friend and disciple Arjuna faced a critical moment in his life. The instructions were put into their present form by Kṛṣṇadvaipāyana Vyāsa.

Such is the importance of the *Bhagavad-Gītā* that over the centuries the word *Gītā* has developed around it an aura of sacredness—so much so that more than one hundred other holy texts, short and long, have also assumed the name *Gītā*. We find, for example, the *Īśvara-Gītā* (a part of the *Kūrma Purāṇa*), the *Uddhava-Gītā* (a part of the *Śrīmad Bhāgavatam*), the *Rāma-Gītā* (a part of the *Adhyātma Rāmāyaṇa*), the *Vyādha-Gītā* (a part of the *Mahābhārata*), etc. But the *Bhagavad-Gītā* is considered to be the principal *Gītā*, and all other holy texts bearing this name are considered subsidiary to it.

Again, of all the texts bearing the name *Gītā*, three of them—namely the *Bhagavad-Gītā*, the *Anu-Gītā*, and the

Digitization by Arya Samaj Charitable Foundation, Chennai

Uttara-Gītā—form a special group, popularly known as the *Kṛṣṇa-Gītā*s, in which Śrī Kṛṣṇa is the teacher and Arjuna is the student. According to the *Anu-Gītā*, after the Kurukṣetra war Arjuna wanted to refresh his memory of the basic teachings of the *Bhagavad-Gītā*. This then provides the occasion for the exposition of the *Anu-Gītā*.

However, the text of the *Uttara-Gītā* does not provide a context or introduction of any kind, nor does it refer at the end to Arjuna's response to the teachings of Śrī Kṛṣṇa. Still, a tradition regarding this text has developed on its own. According to this story, while enjoying the wealth and power of his kingdom Arjuna became attached to the materialistic world, but later as he became older, detachment awakened in him. He then approached Keśava to impart to him the knowledge of Brahman, knowing which he will be released at once from *saṁsāra*. The abrupt beginning and end suggest that it had perhaps been composed as an auxiliary work. But it is also considered to be in the class of independent texts—that is, a text untraced to any known epic or *Purāṇa*. Other such texts include the *Aṣṭāvakra-Gītā*, *Avadhūta-Gītā*, and the *Pāṇḍava-Gītā*.

Assuming there is some relation between the *Bhagavad-Gītā* and the *Uttara-Gītā*, we may take the word *Uttara* to mean 'later'—that is, later than the *Bhagavad-Gītā*. The text of the *Uttara-Gītā* focuses on the yogic method of the attainment of Brahman. In the *Bhagavad-Gītā* the word 'yoga' has been mentioned several times, but such detailed instructions on this subject are not presented there as they are in the *Uttara-Gītā*. So it is supplementary to the *Bhagavad-Gītā* in that the element of yoga has been elaborated in the *Uttara-Gītā*. However, this point has been

Digitization by Arya Samaj Charitable Foundation, Chennai

contested on the grounds that the approach to yogic practices given in the *Uttara-Gītā* does not seem to be quite systematic. Though the teachings regarding *Prāṇāyāma* of *aṣṭāṅga yoga* of the *Yoga-Sūtra*s by Patañjali have been incorporated in an abridged form in the text, these teachings follow a style of their own. Again, at the end there is a brief discussion on *kuṇḍalinī yoga*.

Throughout the entire text of the *Uttara-Gītā*, the name Kṛṣṇa does not occur at all. The names Keśava and Viṣṇu are used instead, but these names are invariably identified with the *Ātman* or Brahman. Here Arjuna is advised to seek union with (the highest) Brahman. Divided into three chapters, the *Uttara-Gītā* gives answers to Arjuna's questions on the nature of Brahman, the knowledge of which will release him from the bondage of life and death. According to the Lord, the Knowledge of Brahman can be realized with the help of *bhakti*, *vairāgya*, and yoga, and by constant meditation on *Tat*, which transcends all pluralities and attributes.

Traditional scholars claim that the *Uttara-Gītā* has taken as its source the *Aśvamedha Parva* of the *Mahābhārata*. However, in one chapter of the *Bhīṣma Parva* there is a section of approximately fifty *ślokas* that is popularly known as the *Gītāsāra*. Much of this section bears a marked resemblance to the text of the *Uttara-Gītā*. In the 1950s, Mrs S.V. Oka of the Research Department of the Bhandarkar Oriental Institute, Pune, did some valuable research on this text. She found eight manuscripts of commentaries on the *Uttara-Gītā*, five of which have been ascribed to Gauḍapāda. Some believe that this is the same Gauḍapāda who was the preceptor of Śaṅkarācārya.

Digitization by Arya Samaj Charitable Foundation, Chennai

The translator of the present work, Dr Minati Kar (D.Litt., P.R.S., Kavya-Vedantatirtha), was formerly Professor of Sanskrit at Visva Bharati, Santiniketan, and is presently Visiting Professor of Sanskrit at the Department of Indological Studies of this Institute. She has authored a number of books and quite a few articles. While translating this work into English, she has carefully compared the text, as also Gauḍapāda's commentary, against other available editions. I hope this work will be well received by all lovers of Vedanta.

March 2007 **Swami Prabhananda**

Digitization by Arya Samaj Charitable Foundation, Chennai

INTRODUCTION

The three *Kṛṣṇa-Gītā*s are *Śrīmad Bhagavad-Gītā*, *Anu-Gītā* and *Uttara-Gītā*. In all three Kṛṣṇa, the Supreme Lord is the teacher and Arjuna is the pupil.

In the *Bhagavad-Gītā* Śrī Bhagavān said, 'I proclaimed the perennial wisdom of yoga to Vivasvān (Sūrya), he passed it on to Vaivasvata Manu. Manu taught it to Ikṣvāku. Then it was handed down to the king sages but due to lapse of time it was lost. That secret I will declare it to you.'

Bhagavad-Gītā has vividly described *karmayoga*, *bhaktiyoga*, *jñānayoga*, but the yogic way to attain Brahman is not described in detail. In *Uttara-Gītā* Śrī Bhagavān describes in a rather cryptic manner the way of yoga which leads to the state of final beatitude.

Brahman is Pure Consciousness, self luminous. It is described as void (*śūnya*) as it is not limited by space and time. It is also proclaimed to be full (*pūrṇa*) because it is all pervasive. It is not born, neither does it die. It is through illusion that Brahman is thought to be associated with body and mind. Because of its subtlety it is not grasped by the sense-organs.

Brahman is represented as *Haṁsa*. When one knows the real nature of the *Haṁsa* one is released from the bondage of *saṁsāra*.

Brahman is also denoted by *praṇava* or *oṁkāra*. The three letters *A* (अ), *U* (उ) and *M* (म) in the syllable *Oṁ* represent the gross, subtle and causal elements. After the

Digitization by Arya Samaj Charitable Foundation, Chennai

final dissolution (*pralaya*) all that remains is Pure Consciousness.

Gauḍapāda says : The objective world is determined by words, words are composed of letters, letters are in the form of *praṇava*, *praṇava* is in the form of *bindu*, *bindu* is in the form of *nāda*, *nāda* is of the form of *kalā* which is of the place where Brahman is meditated, hence everything is synthesized in Brahman. Therefore Brahman is beyond *bindu*, *nāda* and *kalā*.

Śrī Bhagavān stresses that one-pointedness of mind is necessary to realize the Supreme Brahman. After a long course of self-discipline, when the mind is purged of all its impurities, the *yogin*s realize him in deep meditation.

Without the realization of Brahman when the *jīva* departs from the body, the *saṁskāra*s or impressions are carried along with the subtle body, and the *jīva* roams from birth to birth being entrapped in the eternal labyrinth of *saṁsāra*.

Direct knowledge of Brahman is obtained through the indirect knowledge by the aid of *antaḥkaraṇa*. 'A man needs a boat to cross to the other shore, but once the other shore is reached, the boat is no longer required.' Sri Ramakrishna also said that one needs the stairs to climb to the rooftop but once the roof is reached the stairs are no longer necessary. *Antaḥkaraṇavṛtti* is a necessary means to know the Supreme Brahman. After a long discipline of the mind through *śravaṇa*, *manana* and *nididhyāsana*, *antaḥkaraṇavṛtti* rises in the form of all-pervading infinite Brahman. With the dawn of Brahman knowledge, the means of knowledge which is the effect of *avidyā* is burnt by the fire of knowledge. In this state the *yogin* becomes a *jīvanmukta* being free from the fetters of *avidyā*.

The yogic way to realization has been described in the *Uttara-Gītā*. Of all the *yogāṅga prāṇāyāma* or breath control is very important.

Digitization by Arya Samaj Charitable Foundation, Chennai

The *nāḍīs* pervade the body. Of all the *nāḍīs*, *Iḍā*, *Piṅgalā* and *Suṣumnā* are most important. *Iḍā* represent the lunar and the *Piṅgalā* represents the solar aspect. *Suṣumnā* is the subtlest *nāḍī* in between *Iḍā* and *Piṅgalā*. It rises from *Mūlādhāra* and piercing the other *cakra*s, reaches to *Sahasrāra*. Therefore it is necessary to know the *cakra*s. The *Suṣumnā nāḍī* is also known as *Kuṇḍalinī-Śakti*, on its tip is the luster of Brahman called *Brahmajyoti*. It is said in the Upaniṣad, *tasyānte suṣiraṁ sūkṣmaṁ tasmin sarve pratiṣṭhitaṁ*. There are other *nāḍīs* through which the vital air moves. When the *yogin* cleaning the nine bodily apertures is able to direct the vital air through the *Suṣumnā nāḍī* withdrawing from *Iḍā* and *Piṅgalā* he is able to realize Brahman. When the *prāṇa* dissolves, the state of *Manonmanī* arises and upon this follows this dissolution of *Mana*s.

Śrī Bhagavān proclaims : Whatever is present in *piṇḍa* (microcosm) is also present in the *Brahmāṇḍa* (macrocosm); therefore the *yogin* imagining the whole universe in his body gains the highest bliss.

One who has studied the *śāstra*s but has not realized the Supreme Brahman is like a donkey carrying a load of sandalwood unaware of its value and essence.

Śrī Bhagavān says that the two words *mama* and *nirmama* give the clue to bondage and release. When one thinks the objective world as *mama* or mine one is tied to the chain of *saṁsāra*, but one who breaks the chain by thinking everything as *nirmama* or not mine, is released from *saṁsāra*. When the mind looses its mindness, one is established in Brahman.

Digitization by Arya Samaj Charitable Foundation, Chennai

TRANSLATOR'S NOTE

The text of the *Uttara-Gītā* is composed in verses which are not complicated but the inner meaning can be quite abstruse. Without being conversant with the techniques of Vedanta, Yoga and Tantra it is difficult to decipher the underlying meaning of many of the verses.

In rendering the Sanskrit text into English I have tried to be literal as far as practicable. Explanatory word meanings are incorporated wherever necessary after the translation of the verse according to the famous commentary of Gauḍapāda. Gauḍapāda's commentary is adjoined at the end. I have re-edited the commentary and set it in paragraphs for easy perusal of the readers. The commentary will be advantageous for understanding the text. Important words are explained in the glossary, and the *cakra*s are shown in a chart.

I am grateful to revered Swami Prabhanandaji for giving me the opportunity to translate the text with an introduction. I thank Swami Sarvabhutanandaji for his help and I also thank my student Jesse Knutson for his suggestions.

Digitization by Arya Samaj Charitable Foundation, Chennai

CONTENTS

	Page
Preface	vii
Introduction	xi
Translator's Note	xiv
Chapter - I	1
Chapter - II	27
Chapter - III	40
Glossary	44
Cakra	51
Bibliography	52
Sanskrit Commentary of Gauḍapāda	
Chapter - I	53
Chapter - II	72
Chapter - III	84

Digitization by Arya Samaj Charitable Foundation, Chennai

Digitization by Arya Samaj Charitable Foundation, Chennai

॥ प्रथमोऽध्यायः ॥

Chapter - I

अर्जुन उवाच

यदेकं निष्कलं ब्रह्म व्योमातीतं निरञ्जनम् ।
अप्रतर्क्यमविज्ञेयं विनाशोत्पत्तिवर्जितम् ॥१

Arjuna said

Oh Keśava! Tell me about that Brahman, who is one, without parts, beyond the sky, self-luminous, surpassing thought and reasoning, uncognizable, without birth and death.

eka =
1. distinctions of two members of same species (*sajātīya*),
2. distinction that marks out species from the other (*vijātīya*),
3. distinction between different parts of one thing (*svagata*).

vyomātītaṁ = beyond twenty-four *tattvas* : *avyakta*, *buddhi*, *ahaṁkāra*, the five *tanmātras*, five *mahābhūtas*, the eleven organs including *manas*.

कारणं योगनिर्मुक्तं हेतुसाधनवर्जितम् ।
हृदयाम्बुजमध्यस्थं ज्ञानज्ञेयस्वरूपकम् ।
तत्क्षणादेव मुच्येत यजज्ञानाद्ब्रूहि केशव ॥२

The cause, without any relation to other objects, beyond the realm of means and instrument, residing in the middle of the lotus-heart, who is knowledge as well as the object of knowledge, knowing him one is released at once.

kāraṇaṁ = material and instrumental cause of all creation.

Digitization by Arya Samaj Charitable Foundation, Chennai

yoganirmuktaṁ = being devoid of relationship with other objects.
hṛdayāmbujamadhyasthaṁ = being the controller, he resides in the heart of every being.

श्रीभगवानुवाच

साधु पृष्टं महावाहो बुद्धिमानसि पाण्डव ।
यन्मा पृच्छसि तत्त्वार्थमशेषं प्रवदाम्यहम् ॥३॥

The Lord said

Oh! Long armed one, you have asked rightly. Oh! Pāṇḍava, you are intelligent, I shall relate to you in its totality what you are asking about, the essence of all objects.

mahābāhu = one who has the capability to subjugate the enemy.

आत्ममन्त्रस्य हंसस्य परस्परसमन्वयात् ।
योगेन गतकामानां भावना ब्रह्म प्रचक्षते ॥ ४

(The enlightened persons say) Those whose desires have been extinguished through abstract contemplation (yoga) their direct cognition is called Brahman having a mutual connection between the mantra known as *Ātman* and the sacred syllable *Oṁ* (*haṁsa*).

ātmamantra = mystic word *praṇava* denoting *Ātman*.
haṁsa = *paramātman*, the highest being, by whose knowledge the objective world is nullified.
parasparasamanvayāt = having a relation of corroborator and corroborated between themselves.
kāma = six enemies : lust, anger, greed, infatuation, vanity, envy.

Digitization by Arya Samaj Charitable Foundation, Chennai

gatakāmānāṁ = it implies the cessation of moral defect that causes hindrance to pure knowledge.

bhāvanā = the final mental sensory apprehension arising from the sentence *tattvamasi*. It implies Brahman.

शरीरिणामजस्यान्तं हंसत्वं पारदर्शनम् ।
हंसो हंसाक्षरं चैतत्कूटस्थं यत्तदक्षरम् ।।५।।
तद्विद्वानक्षरं प्राप्य जह्यान्मरणजन्मनी ।६

For the embodied souls, the highest limit of comprehension regarding the unborn is the nature of swan (*haṁsa*). The swan (*haṁsa*) and the word denoting the swan (*haṁsa*), as well as the consciousness that witness them (*kūṭastha*) are known as the imperishable (*Oṁ*). The wise man being one with the immutable, transgresses birth and death.

Contention : This denotes Brahman is beyond the three limiting adjuncts viz. time, space and object.

काकीमुखं ककारान्तमुकारश्चेतनाकृतिः ।
मकारस्य तु लुप्तस्य कोऽर्थः संप्रतिपद्यते ।।७

The word *kākīmukha* ends with *ka*. The *u* (*kāra*) means the form of consciousness. When *ma* (*kāra*) is deleted what worldly object remains?

In the word *kākīmukha* '*ka*' means happiness, '*aka*' means unhappiness, '*i*' is the possessive *in* suffix; therefore *kākī* means possessor of happiness and unhappiness, i.e. *jīva*, the individual soul.

mukhaṁ literally means face, but here it means Brahman as the reflector. Just as the face is reflected in the mirror, Brahman is that which is reflected. The mirror is *avidyā* and *jīva* is the reflection.

Digitization by Arya Samaj Charitable Foundation, Chennai

The word *mukha* is related here in the maxim of the crow's eyeball, which takes its origin from the supposition that the crow has one eye, and that it can move as occasion requires from one socket to the other, and the maxim is applied to a word or phrase which, though used only once in a sentence, may if occasion requires construe with two parts of a sentence. Here the word *mukha* has a double meaning (*śabdaśleṣa*). It means Brahman as well as *kakāra* (*ka*) which is the first word of the verse (*mukhasthānīya*).

This verse is a bit esoteric, being written in a kind of code-language. In the following note an attempt is made to clarify the meaning based on the commentary.

Śrī Bhagavān in this verse explains the nature of *Oṁkāra* hidden in the word *kākīmukha*; his ultimate aim is to propound the attributeless Brahman, by first showing the superimposition and then disowning it. So what ultimately remains is the *Turīya Brahman* who is Pure Consciousness, auspicious, without a second and the substratum of the universe. It is also the *Ātman* of every being. Brahman being in association with *avidyā* (the adjunct) creates this vast universe. From Brahman, first evolves *Avyakta* or *Avyākṛta* (unmanifest), from *Avyākṛta* evolves *Mahattvatva* (cosmic intellect), from *Mahattvatva* evolves *Ahaṁkāratattva* (cosmic egoism), from *Ahaṁkāratattva* evolves *Pañcatanmātra* (subtle elements), from *Pañcatanmātra* evolves *Pañcamahābhūta* (gross elements), and from it evolves the great universe.

Subtle Elements

At the beginning Consciousness along with *ajñāna*, which has the preponderance of *tamas* (darkness), creates the five

Digitization by Arya Samaj Charitable Foundation, Chennai

subtle elements (*pañcatanmātra*). The first element is the cause of the second element.

From ether (*ākāśa*)evolves air (*vāyu*), from air fire (*agni*), from fire water (*ap*), from water earth (*pṛthivī*).

The unique characteristics of these elements are that they possess the following qualities :

Ākāśa—sound (*śabda*), *Vāyu*—touch (*sparśa*), *Agni*—lustre (*rūpa*), *Ap*—taste (*rasa*), *Pṛthivī*—smell (*gandha*). These elemental qualities because of their subtlety cannot be grasped by the senses. They are rudimentary (*tanmātra*) and uncombined (*apañcīkṛta*).

Gross elements

The gross elements are a combination of the subtle elements, and they are combined with each other in a certain proportion. This is called *Pañcīkaraṇa* in Vedanta. Each element has half its quality, and one-eighth part of the other four elements. At the time of creation the subtle elements are not combined, and when the gross elements are produced, they are combined. At this time the quality of the first element being the cause of the second element, its quality descends to the second element and it has its own quality as well. The *ākāśa* has sound, the *vāyu* has sound and touch, *agni* has sound, touch and lustre; *ap* has sound, touch, lustre and taste; *pṛthivī* has sound, touch, lustre, taste and smell.

The three bodies are – Causal, Subtle, Gross.

Causal body (*ānandamaya kośa*)

Consciousness associated with the collective *ajñāna* (with the predominance of *sattva*) is *Īśvara*.

Consciousness associated with individual *ajñāna* (with the

Digitization by Arya Samaj Charitable Foundation, Chennai

predominance of impure *sattva*) is *Prājña*. (Impure *sattva* means when the *sattva* is eclipsed and *rajas* and *tamas* are prominent in *jīva*).

Subtle Body (*prāṇamaya*, *manomaya* and *vijñānamaya kośa*)

Consciousness limited by the aggregate of the subtle body is *Hiraṇyagarbha* (golden egg), *Sūtrātmā* (it pervades the universe as thread).

Consciousness limited by the individual subtle body is *Taijasa* (effulgent).

The subtle body has seventeen limbs :

1. Five vital breaths (*prāṇa, apāna, vyāna, samāna, udāna*),
2. Five knowledge senses (*cakṣu, karṇa, nāsikā, jihvā, tvak*),
3. Five action senses (*vāk, pāṇi, pāda, pāyu, upastha*),
4. Mind (*manas*) and 5. Intellect (*buddhi*).

Gross body (*annamaya kośa*)

Consciousness limited by the aggregate of the gross body is *Virāt* or *Vaiśvānara*.

Consciousness limited by the individual gross body is *Viśva*.

The three states are : Waking (*jāgrat*), Dream (*svapna*), and Dreamless sleep (*suṣupti*).

Ajñāna or *avidyā* is present in all the three states. In the waking state the sense-organs and mind function. In the dream state only the mind functions and the senses are withdrawn. In the state of dreamless sleep both the sense-organs and the mind are withdrawn, only *avidyā* exists as the cause. This is called the state of daily dissolution. *Prājña* is associated with *suṣupti*, *Taijasa* with *svapna* and *Viśva* with *jāgrat*.

Digitization by Arya Samaj Charitable Foundation, Chennai

Avyākṛta

The *Avyākṛta* is the unmanifest *ajñāna* or *māyā* which has *Ātman* as its object as well as its substratum. It is tinged with the illumination of Pure Consciousness and is the cause of the two bodies, subtle and gross. This *Avyākṛta* is the causal body of the *Ātman*. If it be argued that *Avyākṛta* being the cause of the two gross and subtle bodies, will have causality attributed to it (*arthakriyākāritva*), then its effects will be *sat* or existent, hence non-duality will be hampered. But this argument is not tenable as according to the Vedantins *ajñāna* is negated by knowledge. *Māyā* is the inexplicable power of Brahman.

The *ajñāna* or *māyā* associated with the *Ātman* is not ever-existent (*sat*). Whatever is *sat* is never negated, but it is negated after the knowledge of Brahman. It is not non-existent (*asat*) like the barren woman's son (a barren woman's son has no reality) but *ajñāna* being the material cause of the world, it has empirical reality. It is not both existent and non-existent because the contradictory characteristics cannot exist in a substance at the same time. It is not different from *Ātman* because its object and substratum is *Ātman*. It is not identical with *Ātman* as it is negated after the realization of Brahman. Neither has it parts, nor is it without parts. It is only negated by the knowledge of the *Ātman*.

Dissolution :

The first limb of *oṁkāra* is *A* (अ) which stands for *Virāt*, *Viśva* and the waking state.

The second limb of *oṁkāra* is *U* (उ) which stands for *Hiraṇyagarbha*, *Taijasa* and the dream state.

Digitization by Arya Samaj Charitable Foundation, Chennai

The third limb of *oṁkāra* is *M* (म्) which stands for *Avyākṛta*, *Prājña* and dreamless sleep.
Now the dissolution is as follows : *A* (अ) dissolves in *U* (उ) then *U* (उ) dissolves in *M* (म्)and in the half moon nasal *nāda* and the *nāda* in indivisible Brahman. Therefore what remains is the Pure Consciousness which is eternal, non-dual, self -luminous and bliss. Hence the realization is 'I am Brahman'.

गच्छंस्तिष्ठन् सदाकालं वायुस्वीकरणं परम् ।
सर्वकालप्रयोगेन सहस्त्रायुर्भवेन्नरः ॥८

One who practises supreme control of the breath at all times, while moving as well as standing, since he practises this (*prāṇāyāma*) at all times, he can live for a thousand years.

यावत् पश्येत् खगाकारं तदाकारं विचिन्तयेत् ।
खमध्ये कुरु चात्मानमात्ममध्ये च खं कुरु ॥९॥
आत्मानं खमयं कृत्वा न किञ्चिदपि विचिन्तयेत् ॥१०

Until one sees the true nature of the *Haṁsa*, one should ponder over its form.

Merge the *Ātman* into the sky (cavity of the heart) and the sky into the *Ātman*. Realizing oneness of the *Ātman* and the sky (Brahman), one should no longer think of anything else. (Realizing the oneness of these phenomena, one should no longer think of anything else.)

Contention : *kha* implies *jīva*, the individual soul and *Ātman* implies the highest being. Realizing their oneness one should not think of anything else.

Digitization by Arya Samaj Charitable Foundation, Chennai

स्थिरबुद्धिरसंमूढो ब्रह्मविद्ब्रह्मणि स्थितः ।
बहिर्व्योमस्थितं नित्यं नासाग्रे च व्यवस्थितम् ॥
निष्कलं तं विजानीयाच्छ्वासो यत्र लयं गतः ॥११

He who is resolute minded and free from delusion, the knower of Brahman, who is established in Brahman, should realize the indivisible Brahman as the eternal sky, which sits at the tip of the nose where the breath dissolves.

पुटद्वयविनिर्मुक्तो वायु र्यत्र विलीयते ।
तत्र संस्थं मनः कृत्वा तं ध्यायेत् पार्थ ईश्वरम् ॥१२

Oh Pārtha! Meditate on the Lord placing the mind on that region where the breath is dissolved coming out of the two nostril cavities.

निष्कलं तं विजानीयात् षड्ऊर्मिरहितं शिवम् ।
प्रभाशून्यं मनःशुन्यं बुद्धिशून्यं निरामयम् ॥१३

Know Him to be untainted and free of the six waves of existence; auspicious, devoid of splendour, devoid of mind, devoid of intellect, and free from disease.

ṣaḍūrmi—

decay (*jarā*) and death (*mṛtyu*) of the body,
grief (*śoka*) and illusion (*moha*) of the mind,
hunger (*kṣudhā*) and thirst (*pipāsā*) of the life.

prabhāśūnya = Brahman and *antaḥkaraṇavṛtti* both are revealers. As *antaḥkaraṇa* is inert, so *antaḥkaraṇavṛtti* reveals objects with the tinge of consciousness (*cidābhāsa*). But Brahman reveals itself spontaneously, as it is self-luminous and devoid of mind; hence Brahman is bereft of

Digitization by Arya Samaj Charitable Foundation, Chennai

the revelation akin to the revealing nature of *antaḥkaraṇavṛtti*.

सर्वशून्यं निराभासं समाधिस्थस्य लक्षणम् ।
त्रिशून्यं यो विजानीयात् स तु मुच्येत बन्धनात् ॥१४॥

Definition of one in deep meditation (*samādhi*) is : Brahman is devoid of everything and free of falsity. One who knows Brahman to be devoid of the three states is released from bondage.

sarvaśūnyaṁ = all objects are false except Brahman, who is bliss.

triśūnyaṁ = devoid of the three states of waking (*jāgrat*), dream (*svapna*), and dreamless sleep (*suṣupti*).
This is indicated by the words *prabhā*, *manas* and *buddhi* in the previous verse. (13)

स्वयमुच्चलिते देहे देही न्यस्तसमाधिना ।
निश्चलं तद्विजानीयात् समाधिस्थस्य लक्षणम् ॥१५॥

Know this to be the definition of a *yogin* in deep meditation (*samādhi*) : while the body ossicilates the motionless *jīva* meditates on the Lord being motionless.

uccalite dehe = the body is in motion while walking is due to the beginningless *prārabdha karma*.

अमात्रं शब्दरहितं स्वरव्यञ्जनवर्जितम् ।
बिन्दुनादकलातीतं यस्तं वेद स वेदवित् ॥१६॥

He who knows the *Ātman* to be without any distinction of vowel length, free from words, beyond vowels and

Digitization by Arya Samaj Charitable Foundation, Chennai

consonants and beyond the dot that signifies the nasal sound, beyond sound and all its fine distinctions, he, they say, is a knower of the Vedas.

amātra = without short (*hrasva*), long (*dīrgha*), and prolated (*pluta*).

bindunādakalātīta = the nasal sound is *bindu*, the sound that comes out from the cavity of the throat which is like the long resonance of the sound of the bell is *nāda*, a part of the *nāda* is *kalā*, Brahman is beyond these.

प्राप्ते ज्ञानेन विज्ञाने ज्ञेये च हृदि संस्थिते ।
लब्धशन्तिपदे देहे न योगो नैव धारणा ॥ १७॥

When the direct knowledge (*vijñāna*) is obtained through the indirect knowledge (*jñāna*), then the object of knowledge (*jñeya*) resides in the heart. For an embodied person who has attained such a state of tranquillity, there is no need for yoga nor concentration of mind and breath control (*prāṇāyāma*).

jñāna = indirect knowledge, or knowledge gained through the study of *śāstra*s and advice of preceptors.

vijñāna = direct knowledge (*aparokṣānubhava*).

यो वेदादौ स्वरः प्रोक्तो वेदान्ते च प्रतिष्ठितः।
तस्य प्रकृतिलीनस्य यः परः स महेश्वरः ॥१८

The vowel that is uttered at the primal commencement of the Vedas, that which is well established in the Upaniṣads, that *praṇava* which is merged with *prakṛti* its indwelling principle, is *Maheśvara*, the knower of *Ātman*.

prakṛtilīnasya= merged in the highest state.

Digitization by Arya Samaj Charitable Foundation, Chennai

paraḥ = invocator of four speeches, *parā*, *paśyantī*, *madhyamā* and *vaikharī*. (See glossary)

After the knowledge of the *Ātman* all the means for the attainment practised becomes redundant :

नावार्थी तु भवेत्तावद्यावत् पारं न गच्छति ।
उत्तीर्णे तु सरित्पारे नावया किं प्रयोजनम् ॥ १९

A man is in need of a boat until he reaches the other side of the river, once reaching the opposite bank, what is the utility of the boat?

ग्रन्थमभ्यस्य मेधावी ज्ञानविज्ञानतत्परः ।
पलालमिव धान्यार्थी त्यजेद्ग्रन्थमशेषतः ॥२०

Just as a person wanting to procure paddy throws away the husk entirely, similarly a wise man seeking knowledge and super-knowledge after mastering the books, discards them totally.

उल्काहस्तो यथाकालं द्रव्यमालोक्य तां त्यजेत् ।
ज्ञानेन ज्ञेयमालोक्य ज्ञानं पश्चात्परित्यजेत् ॥ २१॥

Just as a person, after the perception of an object with the torch in his hand, throws it away, likewise (a wise man), knowing the object (Brahman) by means of knowledge, then discards the knowledge.

यथामृतेन तृप्तस्य पयसा किं प्रयोजनम् ।
एवं तं परमं ज्ञात्वा वेदैर्नास्ति प्रयोजनम् ॥ २२॥

What use is the milk for a man satiated with nectar? Knowing Brahman to be the highest, there is no need for the Vedas.

Digitization by Arya Samaj Charitable Foundation, Chennai

For a realized person the *Śāstra*s indicating injunctions and prohibitions are not necessary :

ज्ञानामृतेन तृप्तस्य कृतकृत्यस्य योगिनः ।
न चास्ति किञ्चित्कर्तव्यमस्ति चेन्न स तत्त्ववित् ॥ २३॥

The *yogin*s who have reached their final objective, who are satiated by drinking the nectar of knowledge have no activity left to be done. Someone for whom activity remains to be accomplished is not a knower of the essence of Brahman.

तैलधारामिवाच्छिन्नं दीर्घघण्टानिनादवत् ।
अवाच्यं प्रणवस्याग्रं यस्तं वेद स वेदवित् ॥२४॥

Incessant like a stream of oil, like the resounding toll of a bell, unreachable by words and mind, he who knows the ineffable point of the syllable *Oṁ* (*praṇava*), in this way he is a knower of the Veda.

avācyaṁ = beyond the reach of words and mind.

praṇava = *a* (अ) + *u* (उ) + *m* (म्), which is in the form of *bindu* and *nāda*.

आत्मानमरणिं कृत्वा प्रणवं चोत्तरारणिम्।
ध्याननिर्मथनाभ्यासादेवं पश्येन्निगूढवत् ॥ २५॥

Making one's own self to be the (lower) kindling stick and *praṇava* (*Oṁ*) the upper kindling stick, rubbing them only with repeated practice of meditation one sees the *Ātman* in disguise.

niguḍhavat = without showing his pride of learning.

Digitization by Arya Samaj Charitable Foundation, Chennai

तादृशं परमं रूपं स्मरेत् पार्थ ह्यनन्यधीः।
विधूमाग्निनिभं देवं पश्येदत्यन्तनिर्मलम् ॥२६॥

Oh Pārtha! One should concentrate on the highest Brahman, devoid of taint, with one pointed intelligence shining like a fire without smoke.

दूरस्थोऽपि न दूरस्थः पिण्डस्थः पिण्डवर्जितः।
विमलः सर्वदा देही सर्वव्यापी निरञ्जनः ॥२७॥

The Self although situated in a far off place is not remote, it is at once unembodied and embodied. It is ever untainted, all-pervading and self-luminous.

piṇḍastha = to an illusioned person Brahman appears to be limited in connection with the body.

piṇḍavarjita = free from the superimposition of 'I' on the body.

nirañjana = self-luminous.

कायस्थोऽपि न कायस्थः कायस्थोऽपि न जायते ।
कायस्थोऽपि न भुञ्जानः कायस्थोऽपि न बध्यते ।
कायस्थोऽपि न लिप्तः स्यात् कायस्थोऽपि न बाध्यते ॥२८

The self though contained in the body does not exist in the body (though superimposed on it), though within the body it is not born, though in the body (composed of five elements) it is not the enjoyer (of pleasure and pain), though embodied it does not die, though embodied it is not entangled in the bondage of life and death.

Contention : This illustrates that the *Ātman* is devoid of six characteristics of transformations (*vikāras*). They are : birth (*janma*), existence (*astitva*), growth (*vṛddhi*), change

Digitization by Arya Samaj Charitable Foundation, Chennai

(*vipariṇāma*), decay (*apakṣaya*), destruction (*nāśa*).

तिलमध्ये यथा तैलं क्षीरमध्ये यथा घृतम् ।
पुष्पमध्ये यथा गन्धः फलमध्ये यथा रसः ॥ २९
काष्ठाग्निवत् प्रकाशेत आकाशे वायुवच्चरेत् ॥ ३०

The *Ātman* manifests itself in the body like the oil in the sesame seed, butter in the milk, fragrance in the flower, juice in the fruit, fire in the wood and it roams in the sky like the wind (signifying its all-pervadedness).

kāṣṭhāgnivat = just as by rubbing of the two sticks of wood of the forest the fire manifests in the wood as luminous leaving its characteristic of woodness, similarly leaving the undesirable objects in the five *kośa*s the *Ātman* manifests itself as self-luminous. (Five *kośa*s or sheaths : see glossary)

तथा सर्वगतो देही देहमध्ये व्यवस्थितः । ३१

Thus the omnipresent embodied one is settled in the body.

मनस्थो देहिनां देवो मनोमध्ये व्यवस्थितः ।
मनस्थं मनोमध्यस्थं मध्यस्थं मनोवर्जितम् ।
मनसा मन आलोक्य स्वयं सिध्यन्ति योगिनः ॥३२

The God (as witness consciousness) abiding in the mind of the embodied self exists inside the mind. He exists in the mind, and abides in the centre of the mind, neutral and devoid of the characteristics of the mind.

The *yogin*s realizing him in the mind by means of the mind are liberated and attain the highest object.

manastha = limited by the mind.
manomadhyastha = being the witness of consciousness.

Digitization by Arya Samaj Charitable Foundation, Chennai

manovarjita = devoid of the characteristics of the mind which are resolution and doubt.

sidhyanti = getting rid of the nescience.

आकाशं मानसं कृत्वा मनः[1] कृत्वा निरास्पदम् ।
निश्चलं तं विजानीयात् समाधिस्थस्य लक्षणम् ॥३३॥

Making the sky conceivable in the mind and making the mind objectless, know him to be motionless (Brahman), this is the character of one in deep meditation (*samādhi*).

1. Making the mind pure as the sky.

योगामृतरसं पीत्वा वायुभक्षः सदा सुखी।
यममभ्यसते नित्यं समाधिर्मृत्युनाशकः ॥३४॥

He who has a diet that is clear like the wind, always blissful by drinking the nectar-juice of yoga, constantly practising self-control, is steadfast in *samādhi*, the destroyer of death.

yogāmṛtarasa = The eight *yogāṅga*s are – *yama, niyama, āsana, prāṇāyāma, pratyāhāra, dhāraṇā, dhyāna, samādhi*. One should practise them according to the *śāstra*s.

vāyubhakṣa = This is an analogous use, which implies partaking food which is good and easily digestible.

yama = control of mind.

ऊर्ध्वशून्यमधःशून्यं मध्यशून्यं यदात्मकम् ।
सर्वशून्यं स आत्मेति समाधिस्थस्य लक्षणम् ॥३५॥

One who knows the *Ātman* to be void of the upper region, void of the lower region, void of the centre region and void of

Digitization by Arya Samaj Charitable Foundation, Chennai

everything has the characteristic of being steadfast in deep meditation (*samādhi*).

ūrdhvaśūnya = not limited by upper space.
madhyaśūnya = not limited by the body.
sarvaśūnya = not limited by time, space and causality.

शून्यभावितभावात्मा पुण्यपापैः प्रमुच्यते ।।३६।।

One who conceives of the essence of self as tinged with the void is released from virtue as well as vice.

अर्जुन उवाच

अदृश्ये भावना नास्ति दृश्यमेतद्विनश्यति।
अवर्णमस्वरं ब्रह्म कथं ध्यायन्ति योगिनः ।।३७।।

There is no possibility of mental fixation on the invisible; whatever is perceptible is subject to destruction. How does a *yogin* meditate on Brahman, the colourless and soundless entity?

adṛśya = what does not come in the preview of knowledge.
bhāvanā = meditation.
asvaraṁ = beyond speech.

Contention : Brahman is colourless, soundless entity; how can the *yogin*s meditate on it? Because meditation involves remembrance. Brahman being beyond the reach of words, cannot be the object of meditation.

The Vedantins say : By the word *dhyāna* we do not mean a form with specific parts. So the objection raised is untenable. The highest substituteless Brahman is known through the *vṛtti*

Digitization by Arya Samaj Charitable Foundation, Chennai

generated by *Śruti*. Hence meditation is possible . This is indicated by the following verse :

श्रीभगवानुवाच

ऊर्ध्वपूर्णमधःपूर्णं मध्यपूर्णं यदात्मकम् ।
सर्वपूर्णं स आत्मेति समाधिस्थस्य लक्षणम् ॥ ३८ ॥

Lord said

The *Ātman* is full in the upper region, full in the lower region, full in the centre region, and whole everywhere; one immersed in this *Ātman* is said to be steadfast in *samādhi*.

pūrṇaṁ = excluding all limitedness.

अर्जुन उवाच

सालम्बस्याप्यनित्यत्वं निरालम्बस्य शून्यता ।
उमयोरपि दुष्टत्वात् कथं ध्यायन्ति योगिनः ॥ ३९॥

Arjuna said

An entity with attributes is impermanent, an entity devoid of attributes is non-existent. Owing to the defective nature of both, how do the *yogin*s contemplate?

śūnyatā = false as the hare's horn.

श्रीभगवानुवाच

हृदयं निर्मलं कृत्वा चिन्तयित्वाप्यनामयम् ।
अहमेव इदं सर्वमिति पश्येत् परं सुखम् ॥ ४० ॥

Lord said

Making the heart unaffected by impurities and considering it to be free of ailment, realizing that 'I am all this' one attains the highest bliss.

Digitization by Arya Samaj Charitable Foundation, Chennai

nirmalaṁ = devoid of the fault such as attachment which opposes knowledge.

paśyet = realize through direct intuition.

The objective world is determined by sound and sound is of the nature of *varṇa* (letter). The *varṇas* are of the nature of *praṇava*. *Praṇava* is one with *bindu*, and *bindu* is one with *nāda*. *Nāda* is of the nature of *kalā* which is the place where Brahman is meditated upon. *Nāda* synthesizes with Brahman. Therefore Brahman is beyond *Bindu*, *Nāda* and *Kalā*. To understand this distinctly Arjuna questions in the following verse :

अर्जुन उवाच

अक्षराणि समात्राणि सर्वे बिन्दुसमाश्रिताः ।
बिन्दुर्भिद्यति नादेन स नादः केन भिद्यते ॥ ४१ ॥

Arjuna said

The syllables (*a*, etc.) that have distinctions of length are conjoined with the dot (*bindu*) that indicates nasal. The sound *nāda* rises piercing through the nasal *bindu*; who pierces that *nāda*? (With whom the *nāda* is unified?)

syllables or *akṣaras* = *mātṛkāvarṇas*

श्रीभगवान् उवाच

अनाहतस्य शब्दस्य तस्य शब्दस्य यो ध्वनिः ।
ध्वनेरन्तर्गतं ज्योतिर्ज्योतिरन्तर्गतं मनः ।
तन्मनो विलयं याति[1] तद्विष्णोः परमं पदम् ॥४२॥

Lord said

The undifferentiated subtle sound (symbolized by *oṁkāra*) is the *nāda* sound; a great light shines within that

Digitization by Arya Samaj Charitable Foundation, Chennai

sound. The mind abides in that light. This is the supreme abode of Viṣṇu, where the mind dissolves.

Anāhata nāda = It is equivalent to *Śabda* Brahman. It is called undifferentiated sound which exists eternally. It is symbolized by *oṁkāra*. It cannot be grasped by the sense-organs, but is heard by the *yogin*s.

When the *nāda* sound of *oṁkāra* reaches the highest state, a light is visualized in the *nāda*. Hence this signifies *nāda*'s inclusion in the digit of light. Mind is also included in that light. This indicates the mind's pervasion of the most rudimentary phenomenal level. Hence a connection is established between the light and a portion of *nāda* in the mind. That mind is the cause of the vast expanse of sound in the universe.

yāti = The final *antaḥkaraṇavṛtti* or mental sensory apprehension takes as its object the substituteless Brahman and gets dissolved in the highest abode of Viṣṇu.

ओङ्कारध्वनिनादेन वायोः संहरणान्तिकम् ।
निरालम्बं समुदिश्य यत्र नादो लयं गतः ॥ ४३॥

(That is the highest abode of Viṣṇu.) The region near where the breath contracts with loud tone of *oṁkāra* (*praṇava*). Here the *nāda* dissolves aiming at the attributeless Brahman.

अर्जुन उवाच

भिन्ने पञ्चात्मके देहे गते पञ्चसु पञ्चधा ।
प्राणैर्विमुक्ते देहे तु धर्माधर्मौ क्व गच्छतः ॥४४॥

Digitization by Arya Samaj Charitable Foundation, Chennai

Arjuna said

When the body composed of the five elements fuses with the five components in five ways, when the body is deserted by the vital breaths, where do virtue and vice go?

श्रीभगवानुवाच

धर्माधर्मौ मनश्चैव पञ्चभूतानि यानि च ।
इन्द्रियाणि च पञ्चैव याश्चान्याः पञ्चदेवताः ॥४५॥
ताश्चैव मनसा सर्वे नित्यमेवाभिमानतः ।
जीवेन सह गच्छन्ति यावत्तत्त्वं न विन्दति ॥ ४६॥

Lord said

Virtue and vice together with the mind, the five elements, the five sense-organs and their five presiding deities – all these indeed, having long association with the mind depart along with the individual self (from birth to birth) until *jīva* realizes the essence of Brahman.

pañca bhūtāni = five elements : ether, air, fire, water, earth;

pañca jñānendriya = ear, skin, eyes, tongue and nose;

pañca karmendriyāṇi = speech, hands, legs, anus and the organ of generation.

vāyu pañcaka = *prāṇa* (vital force in the nose), *apāna* (vital force in the region of anus), *vyāna* (moving in the body in all directions), *udāna* (vital force moving upwards helping the soul to leave the body), *samāna* (the vital force which metabolises food, in the region of the navel).

pañca devatā = presiding deities of five *karmendriyas* Agni, Indra, Viṣṇu, Yama and Prajāpati respectively.

sūkṣmaśarīra = subtle body has seventeen limbs : five

Digitization by Arya Samaj Charitable Foundation, Chennai

Acc No.-

organs of knowledge (*jñānendriya*), five organs of activity (*karmendriya*), five vital breaths, intellect and mind.

अर्जुन उवाच

स्थावरं जङ्गमं चैव यत्किञ्चित् सचराचरम् ।
जीवा जीवेन सिध्यन्ति स जीवः केन सिध्यति ॥४७॥

Arjuna said

Inanimate and animate, mobile and immobile everything belonging to the universe individual selves can transcend through themselves. But by what means is the Self transcended?

jīvāḥ = the individual selves limited by gross body is called *viśva*.

jīvena = by the subtle body known as *taijasa*.

Contention : *Taijasa* leaves the gross body *Viśva*. By what does the subtle body *Taijasa* transcend its identity?

श्रीभगवानुवाच

मुखनासिकयोर्मध्ये प्राणः सञ्चरते सदा ।
आकाशः पिवते प्राणः स जीवः केन जीवति ॥ ४८॥

Lord said

The vital breath moves all the time between the mouth and the nasal cavity. When sky drinks that vital breath, how does *jīva* live?

Contention : The mystery of *mantrayoga*—The life-force flows in the body in the form of exhalation and inhalation. The *yogin*s proclaim : When the vital force flows out of the body through the nostril its sound is in the form of *haṁ* and when it enters the body through the nostril its sound is in the form of *saḥ*. This is called *haṁsamantra* or *haṁsavidyā* or

Digitization by Arya Samaj Charitable Foundation, Chennai

ajapā-gāyatrī. Every *jīva* throughout day and night utters this mantra 21600 times without any effort. But through the grace of guru when one attains yoga, the above mentioned *japa* flows in the opposite direction, in the path of *suṣumnā*. Thus *haṁsa* changes itself to *Soham*. This is known as *mantrayoga*. This rises from *kuṇḍalinī*, the energy of holding the life-force.

When *avidyā* ceases to exist there is no *jīva*hood, as *jīva* is one with Brahman.

अर्जुन उवाच

ब्रह्माण्डव्यापितं व्योम व्योम्ना चावेष्टितं जगत् ।
अन्तर्बहिश्व तद् व्योम कथं देवो निरञ्जनः ॥४९॥

Arjuna said

The sky is contained by the universe and the sky encircles the earth. The sky encompasses all inner and the outer space. How does Brahman remain untainted?

श्रीभगवानुवाच

आकाशो ह्यवकाशश्च आकाशव्यापितं च यत् ।
आकाशस्य गुणः शब्दो निःशब्दं ब्रह्म उच्यते ॥५०॥

Lord said

The entire sky and the atmosphere both of them are pervaded by sound (the subtle primary element). The special quality of the sky is sound, but Brahman is said to be soundless.

अर्जुन उवाच

दन्तोष्ठतालुजिह्वानामास्पदं यत्र दृश्यते ।
अक्षरत्वं कुतस्तेषां क्षरत्वं वर्तते सदा ॥५१॥

Digitization by Arya Samaj Charitable Foundation, Chennai

Arjuna said

Everywhere it is seen that the syllables originate by having teeth, lips, palate and tongue as their receptacle. They are always destructible. How can it be said that they are indestructible ?

Contention : The letters have eight places of origination and accordingly they are called gutturals, palatals, cerebrals, dentals, labials, gutturo-palatals, gutturo-labials, dento-labials and nasals. How can they be called destructionless, because that which originates has to perish?

श्रीभगवानुवाच

अघोषमव्यञ्जनमस्वरं चाप्यतालुकण्ठोष्ठमनासिकं च
अरेखजातं परमूष्मवर्जितं तदक्षरं न क्षरते कथञ्चित् ॥ ५२ ॥

Lord said

Know that to be the highest indestructible Brahman, free from the quality of the voiced sound. It is not consonant, not vowel. It neither belongs to the palate, throat, lips or nose, nor to the lines exposing the letters. It is destitute of the quality of the sibilant sound and it never perishes.

अर्जुन उवाच

ज्ञात्वा सर्वगतं ब्रह्म सर्वभूताधिवासितम् ।
इन्द्रियाणां निरोधेन कथं सिध्यन्ति योगिनः ॥५३॥

Arjuna said

Brahman is all-permeating and resides in every being (as the indwelling principle). Realizing him by restraining the sense-organs, how do the *yogin*s attain liberation?

Digitization by Arya Samaj Charitable Foundation, Chennai

श्रीभगवानुवाच

इन्द्रियाणां निरोधेन देहे पश्यन्ति मानवाः ।
देहे नष्टे कुतोबुद्धि र्बुद्धिनाशे कुतो ज्ञता ॥ ५४॥

Lord said

The *yogin*s restraining the senses have direct intuition of the *Ātman* in the body. When the body perishes how can there be true knowledge? Without right knowledge, how can one become a knower?

तावदेव निरोधः स्याद्यावत्तत्त्वं न विन्दति ।
विदिते तु परे तत्त्वे एकमेवानुपश्यति ॥५५॥

Control of senses should be exercised repetitively until the dawn of the direct intuitive knowledge. Once that knowledge is acquired, the *yogin* sees the reality as one.

pare tattve = Brahman as partless and bliss.

नवच्छिद्रकृता देहाः स्रवन्ति गलिका इव ।
नैवं ब्रह्म न शुद्धं स्यात् पुमान् ब्रह्म न विन्दति ॥ ५६ ॥

A person with attachment whose knowledge oozes out of the nine openings of the body just like out of a pot with holes in it; to him Brahman is not pure and he does not obtain the bliss of Brahman.

navacchidra = nine apertures : two eyes, two ears, two nostrils, mouth, anus and organ of generation.

Brahman = reflector.

pumān = *jīva*, the reflection of Brahman, connected with pleasure and pain.

Digitization by Arya Samaj Charitable Foundation, Chennai

अत्यन्तमलिनो देहो देही चात्यन्तनिर्मलः।
उभयोरन्तरं ज्ञात्वा कस्य शौचं विधीयते ॥५७॥

The body is exceedingly impure. The embodied self is exceedingly pure. Once one knows the difference between the two, who needs any further purification?

atyantamalina = being inert.
dehī = *Ātman*, casting off the adjunct of the ego.

Contention : Whose purification is intended? Is it of the body or of the *Ātman*? If it is of the body then what is inert cannot be purified by inert water. If it is the *Ātman*, that what is pure from the beginning does not need further purification.

इति उत्तरगीतायां प्रथमोऽध्यायः

End of Chapter One.

Digitization by Arya Samaj Charitable Foundation, Chennai

॥ द्वितीयोऽध्यायः ॥

Chapter - II

अर्जुन उवाच

ज्ञात्वा सर्वगतं ब्रह्म सर्वज्ञं परमेश्वरम् ।
अहं ब्रह्मेति निर्देष्टुं प्रमाणं तत्र किं भवेत् ॥१॥

Arjuna said

Realizing the omniscient and omnipotent Brahman as the Supreme Lord by what means of proof can he (the *jīva*) define himself as 'I am Brahman'?

श्रीभगवानुवाच

यथा जलं जले क्षिप्तं क्षीरे क्षीरं घृते घृतम् ।
अविशेषो भवेत्तद्वज्जीवात्मपरमात्मनोः ॥२॥

Lord said

As there is no distinction between water mixed with water, milk when mixed with milk, butter when mixed with butter, similar is the non-differentiation of the individual self (*jīvātman*) with the Supreme Self (*paramātman*).

Knowledge of the oneness of *jīva* and Brahman comes from the words of the preceptor which removes the *avidyā*; and not through separate deliberation (*vicāra*) :

जीवे परेण तादात्म्यं सर्वगं ज्योतिरीश्वरम् ।
प्रमाणलक्षणैर्ज्ञेयं स्वयमेकाग्रवेदिना ॥ ३॥

Digitization by Arya Samaj Charitable Foundation, Chennai

The identity of the individual self which is none other than the omnipresent, self-luminous Lord is to be learned through the words of *Śruti*, conveyed by a preceptor who has direct intuition of Brahman.

pramāṇalakṣṇaiḥ = By the *Śrutis*: 'Thou art that' (*tattvamasi*), 'From whom the world originates' (*yato vā imāni bhūtāni jāyante*) conveying oneness of *jīva* and Brahman.

अर्जुन उवाच

ज्ञानेनैव भवेज्ज्ञेयं विदित्वा तत्क्षणेन तु ।
ज्ञानमात्रेण मुच्येत किं पुनर्योगधारणा ॥४॥

Arjuna said

If the object of knowledge (identity of *jīva* and Brahman) is known through the knowledge (conveyed by the preceptor), then knowing it, one is liberated at once. Thus what is the utility of resorting to Yoga Practice?

yogadhāraṇā = practice of *karmayoga*. (Gauḍapāda, according to the context) According to *Bhagavadgītā* (8-12) continuance in meditation in the form of *samādhi* in the Self.

श्रीभगवानुवाच

ज्ञानेन दीपिते देहे बुद्धिर्ब्रह्मसमन्विता ।
ब्रह्मज्ञानाग्निना विद्वान्निर्दहेत्कर्मबन्धनम् ॥ ५॥

Lord said

When the subtle body is illumined by knowledge and the intellect is unified with Brahman, then (getting rid of the impossibility of comprehension) the wise person with the fire of the knowledge of Brahman burns the knot of *karman*.

Compare : *jñānāgniḥ sarvakarmāṇi bhasmasāt kurute tathā*

Digitization by Arya Samaj Charitable Foundation, Chennai

(*Bhagavadgītā*, 4.37)—The fire of knowledge reduces all actions to ashes.

ततः पवित्रं परमेश्वराख्यमद्वैतरूपं विमलाम्बराभम्।
यथोदके तोयमनुप्रविष्टं तथात्मरूपो निरुपाधिसंस्थः ॥६॥

Just as the limited water enters the unlimited water (and becomes unified), similarly after the awakening of the highest knowledge of the pure, non-dual, Supreme Lord appearing untainted like the sky, one is with the *Ātman* without any mediation (*upādhi*).

nirupādhisaṁsthaḥ = defunct of the adjunct in the form of agency, enjoyership.

आकाशवत्सूक्ष्मशरीर आत्मा न दृश्यते वायुवदन्तरात्मा ।
स बाह्यमभ्यन्तरनिश्चलात्मा ज्ञानोल्कया पश्यति चान्तरात्मा ॥ ७॥

The *Ātman* possesses a subtle body (beyond the range of the senses) like the ether. The indwelling *Ātman* is imperceptible like the wind. He whose soul is unperturbed in connection with the outer and inner objects beholds the indwelling *Ātman* through the torch of knowledge.

jñānolkayā = by the light of knowledge generated by the *antaḥkaraṇavṛtti* caused by the words of Vedanta.

यत्र यत्र मृतो ज्ञानी येन वा केन मृत्युना ।
यथा सर्वगतं व्योम तत्र तत्र लयं गतः ॥ ८॥

Wherever a knower of Brahman dies by whatever be the cause of death, he merges then and there with the Brahman, just as the atmosphere merges with the all-pervasive sky.

Digitization by Arya Samaj Charitable Foundation, Chennai

mṛta = the body generated by nescience is destroyed by knowledge.

शरीरव्यापितं व्योम भुवनानि चतुर्दश ।
निश्चलो निर्मलो देही सर्वव्यापी निरञ्जनः ॥९॥

The sky pervades the body (as well as) the fourteen worlds, but the embodied self is motionless, untainted, all-pervasive and pure.

sarvavyāpī = The universe is the transformation of *avidyā* which is the material cause. *Jīva* is the reflection of Brahman in *avidyā*, therefore it is all-pervading and not atomic in size.

मुहूर्तमपि यो गच्छेन्नासाग्रे मनसा सह ।
सर्वं तरति पाप्मानं तस्य जन्मशतार्जितम् ॥१०॥

Whoever (desirous of realization) truly fixes the mind on the tip of the nose even for a moment, transcends the sins accumulated over a hundred births.

दक्षिणे पिङ्गला नाडी वह्निमण्डलगोचरा ।
देवयानमिति ज्ञेया पुण्यकर्मानुसारिणी ॥११॥

On the right side of the body is the *piṅgalā nāḍī* which lies within the orbit of fire. The *nāḍī* follows the path of virtue and is known as the path of gods (*devayāna*).

piṅgalā = It rises from *mūlādhāra* to *sahasrāra* on the right side of the body. This *nāḍī* leads to the *Brahmaloka* and there is no return to *saṁsāra*.

devayāna = the path of the lightening (*arcirādimārga*). Following this path there is no rebirth. This is also known as *Uttarāyaṇamārga*.

Digitization by Arya Samaj Charitable Foundation, Chennai

इडा च वामनिःश्वाससोममण्डलगोचरा ।
पितृयानमिति ज्ञेया वाममाश्रित्य तिष्ठति ॥१२॥

On the left side of the body is the *Iḍā nāḍī*. This *nāḍī* carries the breath through the left nostril. It lies within the orbit of the moon. It is to be known as the path of the fathers (*pitṛyāna*).

Iḍā = It rises from *mūlādhāra* to *sahasrāra* on the left side of the body.
pitṛyāna = the path of smoke (*dhūmādimārga*). Following this path the *yogin*s return to the *saṁsāra* again along the very path the *yogin*s had gone.

गुदस्य पृष्ठभागेऽस्मिन् वीणादण्डस्य देहभृत् ।
दीर्घास्थि मूर्ध्निपर्यन्तं ब्रह्मदण्डीति कथ्यते ॥ १३॥

In this body from the back portion of the anus (*mūlādhāra*) up to the head (*sahasrāra*) there is a long bone, like the staff of the lute. This is known as *Brahmadaṇḍa* (spine).

तस्यान्ते सुषिरं सूक्ष्मं ब्रह्मनाडीति सूरिभिः ॥ १४॥

At the tip of the *Brahmadaṇḍa* there is a subtle channel (which runs from the head to *mūlādhāra*), the wise men call it *Brahmanāḍī*.

इडापिङ्गलयोर्मध्ये सुषुम्ना सूक्ष्मरूपिणी ।
तस्याग्रे सर्वगं सर्वं यस्मिन् सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥१५॥

Between the *Iḍā* and *Piṅgalā* stands the *Suṣumnā* which assumes a very subtle form. At its tip the all-pervasive everything, facing in every direction is established in it.

Digitization by Arya Samaj Charitable Foundation, Chennai

Suṣumnā = It is very subtle like the thread of a cobweb. It originates from *Mūlādhāra* passes through *Svādhiṣṭhāna* and other *cakra*s and reaches upto *Sahasrāra*. It is also known as *Kuṇḍalinī Śakti*. Everything is encompassed by the *Kuṇḍalinī Śakti*.

तस्या मध्यगताः सूर्यसोमाग्निपरमेश्वराः ।
भूतलोका दिशः क्षेत्रं समुद्राः पर्वताः शिलाः ॥१६॥

In the middle of it abide the sun, moon, fire and the Supreme Lord, the (five) elements, the (fourteen) worlds, the (ten) quarters, all the places of pilgrimage, the (seven) seas, mountains (*Meru* etc.) and stones,

द्वीपाश्च निम्नगा वेदाः शास्त्रविद्याकलाक्षराः ।
स्वरमन्त्रपुराणानि गुणाश्चैते च सर्वशः ॥१७॥

the (seven) islands, rivers, Vedas, *Śāstra*s, Arts, alphabets, mantras (*gāyatrī* etc.), *Purāṇa*s and all qualities (*sattva* etc.),

बीजं बीजात्मकास्तेषां क्षेत्रज्ञाः प्राणवायवः ।
सुषुम्नान्तर्गतं विश्वं तस्मिन् सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥१८॥

the seed (*pradhāna*) and what comes from the seed, the individual souls, the five vital forces, the cosmos is inside the *Suṣumnā nāḍī* and in that everything is established.

नानानाडीप्रसवगं सर्वभूतान्तरात्मनि ।
ऊर्ध्वमूलमधःशाखं वायुमार्गेण सर्वगम् ॥१९॥

This *nāḍī* is the originator of different *nāḍī*s in the body

Digitization by Arya Samaj Charitable Foundation, Chennai

of all the creatures. It appears as a tree, with roots above and branches below. It encompasses everything through the path of the vital airs.

vāyumārgeṇa = the path of the vital breaths are *prāṇa, apāna, vyāna, udāna, samāna.*

द्विसप्ततिसहस्राणि नाड्यः स्युर्वायुगोचराः ।
कर्ममार्गेण सुषिरास्तिर्यश्चः सुषिरात्मकाः ॥२०॥

There are seventy-two thousand *nāḍīs* congenial for the traffic of the vital air; they are obliquely positioned and have penetrable paths for movement; they are channels by nature.

अधश्चोर्ध्वगतास्तासु नवद्वाराणि शोधयन् ।
वायुना सह जीवोर्ध्वज्ञानी मोक्षमवाप्नुयात् ॥ २१ ॥

The embodied soul cleaning the nine doors with the vital air which moves through the path of the *nāḍīs* upwards and downwards, he being the knower of Brahman attains salvation.

अमरावतीन्द्रलोकोऽस्मिन्नासाग्रे पूर्वतो दिशि ।
अग्निलोको हृदि ज्ञेयश्चक्षुस्तेजोवती पुरी ॥२२॥

On the east side of *suṣumnā* on the tip of the nose is the world of Indra known as *Amarāvatī*. The world of Fire (*Agniloka*) is in the heart. The lustrous abode (*Tejovatī*) is the (right) eye.

याम्या संयमनी श्रोत्रे यमलोकः प्रतिष्ठितः ।
नैर्ऋतो ह्यथ तत्पार्श्वे नैर्ऋतो लोक आश्रितः ॥ २३॥

Digitization by Arya Samaj Charitable Foundation, Chennai

In the (right) ear the world of Yama is situated known as *Saṁyamanī*. Beside it (in a part of the right ear) is the world of *Nairṛta*.

विभावरी प्रतीच्यां तु पृष्ठे वारुणिका पुरी ।
वायोर्गन्धवती कर्णपार्श्वे लोकः प्रतिष्ठितः ॥ २४॥

On the west side (of the body at the back) is the world of Varuṇa known as *Vibhāvarī*. Beside the (left) ear is established the Air known as *Gandhavatī*.

सौम्या पुष्पवती सौम्ये सोमलोकस्तु कण्ठतः ।
वामकर्णं तु विज्ञेयो देहमाश्रित्य तिष्ठति ॥२५॥

In the northern direction starting from the throat and continuing to the left ear the world of Soma is situated in the body known as *Puṣpavatī* and related to Kubera.

वामे चक्षुषि चैशानी शिवलोको मनोन्मनी ।
मूर्ध्नि ब्रह्मपुरी ज्ञेया ब्रह्माण्डं देहमाश्रितम् ॥२६॥

In the left eye is the world of Śiva known as *Manonmanī*. The head is to be known as the world of Brahman and the whole universe is situated in the body.

पादादधः शिवोऽनन्तः कालाग्निप्रलयात्मकः।
अनामयमधश्चोर्ध्वं मध्यमं तु बहिः शिवम् ॥२७॥

Below the foot dwells Ananta (snake-god) who is terrible like the lustrous fire of universal annihilation. But in the upper, lower, middle and outer region he is untainted and auspicious.

Digitization by Arya Samaj Charitable Foundation, Chennai

अधः पदोऽतलं विद्यात्पादं च वितलं विदुः ।
नितलं पादसन्धिश्च सुतलं जङ्घमुच्यते ॥२८॥

The lower region of the foot is *atala*, know the foot to be *vitala*, the foot joint as *nitala* and the shank as *sutala*.

महातलं च जानु स्यादूरुदेशे रसातलम् ।
कटिस्तलातलं प्रोक्तं सप्तपातालसंज्ञया ॥२९॥

The knee is *mahātala*, the thigh region is *rasātala* and the waist region is known as *talātala*. This is the nomenclature of the seven *pātāla*s in the body.

कालाग्निनरकं घोरं महापातालसंज्ञया ।
पातालं नाभ्यधोभागः भोगीन्द्रफणिमण्डलम् ॥
वेष्टितः सर्वतोऽनन्तः स बिभ्रज्जीवसंज्ञकः ॥३०॥

Bhogīndra phaṇimaṇḍala pātāla (king of serpents with many serpents encircling it) is at the lower region of the navel; it is also known as *Mahāpātāla*. It is the frightening hell assuming the form of the fire of destruction.

The coiled serpent Ananta is known as *jīva*, providing support.

भूर्लोकं नाभिदेशं तु भुवर्लोकं तु कुक्षितः ।
हृदयं स्वर्गलोकं तु सूर्यादिग्रहतारकाः ॥३१॥

The navel region is *Bhūrloka* and the *Bhuvarloka* begins from the belly; the heart is *Svargaloka* wherein reside sun, other planets, and stars.

सूर्यसोमसुनक्षत्रं बुधशुक्रकुजाङ्गिराः ।
मन्दश्च सप्तमो ज्ञेयो ध्रुवोऽन्तः स्वर्गलोकतः ॥३२॥

Digitization by Arya Samaj Charitable Foundation, Chennai

The sun, the moon, the auspicious constellations, Mercury (*budha*), Venus (*śukra*), Mars (*kuja*), Jupiter (*aṅgirā*) and Saturn (*manda*) is the seventh. The Pole Star (*dhruva*) is located at the edge of heaven.

हृदये कल्पयन्योगी तस्मिन्सर्वसुखं लभेत् ॥३३॥

The *yogin* imagining them in the heart attains all happiness.

हृदयस्य महर्लोकं जनोलोकं तु कण्ठतः ।
तपोलोकं भ्रुवोर्मध्ये मूर्ध्नि सत्यं प्रतिष्ठितम् ॥३४॥

The *Maharloka* is in the heart, the *Janoloka* begins from the throat, the *Tapoloka* exists between the two eyebrows, and the *Satyaloka* is found in the head.

Note : Whatever is present in the universe is also present in the body. One having the knowledge of the *piṇḍa* also knows the *Brahmāṇḍa*. (see *piṇḍa* in the glossary)

Having imagined all the *loka*s in the body their dissolution is being ascertained in the verses 35-36. Dissolution is in the reverse order of creation.

ब्रह्माण्डरूपिणी पृथ्वी तोयमध्ये विलीयते ।
अग्निना पच्यते तोयं वायुना ग्रस्यतेऽनलः ॥३५॥

The Earth as a portion of the total creation (*Brahmāṇḍa*) dissolves in Water, the Water gets evaporated by Fire and the Fire is swallowed by the Wind.

आकाशं तु पिबेद्वायुं मनश्चाकाशमेव च ।
बुद्ध्यहंकारचित्तं च क्षेत्रज्ञः परमात्मनि ॥३६॥

The Sky drinks the Wind, then the Sky dissolves in the

Digitization by Arya Samaj Charitable Foundation, Chennai

Mind, the Mind in the Intellect (*buddhi*), the Intellect in the Ego (*ahaṁkāra*), the Ego in the *Citta* and the *Citta* in the Individual Consciousness (*Kṣetrajña*) and *Kṣetrajña* in the Supreme Consciousness, the *Paramātman*.

अहं ब्रह्मेति मां ध्यायेदेकाग्रमनसा सकृत्।
सर्वं तरति पाप्मानं कल्पकोटिशतैः कृतम् ॥३७ ॥

One who meditates on me even once with one-pointedness of mind and realizes 'I am Brahman', he transcends all sins that have accrued for hundreds and thousands of *Kalpa*s.

Kalpa = One day of Brahmā amounts to 43200, 00000 years.

घटसंवृतमाकाशं नीयमाने घटे यथा ।
घटो नश्यति नाकाशं तद्वज्जीव इहात्मनि ॥ ३८ ॥

Just as the sky concealed in the pitcher is carried with it, but when the pitcher is destroyed the sky is not, similar is the case with the *Ātman* which is encompassed by the *jīva*.

Contention : Just as the limited sky merges with the absolute sky, so the individual self limited by the mind (*antaḥkaraṇa*) merges with the Supreme Self.

घटाकाशमिवात्मानं विलयं वेत्ति तत्त्वतः ।
स गच्छति निरालम्बं ज्ञानालोक्यं न संशयः ॥३९॥

One who truly realizes that the individual self merges with the Supreme Self like the sky contained in a pitcher, there is no doubt, he reaches the attributeless (Brahman) through the light of knowledge.

Digitization by Arya Samaj Charitable Foundation, Chennai

तपेद्वर्षसहस्राणि चैकपादस्थितो नरः ।
एकस्य ध्यानयोगस्य कलां नार्हति षोडशीम् ॥ ४० ॥

A man practising austerities standing on one foot for a thousand years is still unable to accrue one-sixteenth portion of the yoga on meditation.

आलोड्य चतुरो वेदान् धर्मशास्त्राणि सर्वदा ।
यो वै ब्रह्म न जानाति दर्वी पाकरसं यथा ॥ ४१ ॥

One who always deliberates on the four Vedas and the *Dharmaśāstra*s but does not know Brahman, he is like the ladle which does not know the taste of cooked food.

यथा खरश्चन्दनभारवाही भारस्य वाही न तु चन्दनस्य ।
एवं हि शास्त्राणि बहून्यधीत्य सारं न जानन्खरवद्वहेत्सः ॥४२॥

As the donkey carries the burden of sandalwood, he knows the burden but not the essence of sandalwood; thus indeed reading many *Śāstra*s one who cannot grasp the essence is like a donkey carrying the burden.

अनन्तकर्मशौचं च जपो यमस्तथैव च ।
तीर्थयात्रादिगमनं यावतत्त्वं न विन्दति ॥ ४३ ॥

The rituals of *karma* for purification, muttering of mantras, performance of sacrifices as well as going to the places of pilgrimage are to be undertaken only until one realizes the essence (the oneness of *jīva* and Brahman).

गवामनेकवर्णानां क्षीरस्याप्येकवर्णता ।
क्षीरवत्पश्यते ज्ञानं देहिनां च गवां यथा ॥ ४४ ॥

Digitization by Arya Samaj Charitable Foundation, Chennai

Varied are the colours of cows, but their milk has the same colour, so like the cows the embodied souls are varied, but the knowledge of Brahman is one like the colour of the milk.

अहं ब्रह्मेति नियतं मोक्षहेतुर्महात्मनाम् ।
द्वे पदे बन्धमोक्षाय न ममेति ममेति च ॥४५॥

The cause of salvation for an embodied soul is the realization 'I am Brahman.' There are expressions corresponding to bondage and salvation respectively : mine and not mine.

ममेति बध्यते जन्तुर्न ममेति विमुच्यते ॥४६॥

The embodied soul is entangled in bondage by the misconception 'mine' and liberated by the realization 'not mine'.

मनसो ह्युन्मनीभावाद्द्वैतं नैवोपलभ्यते ।
यदा यात्युन्मनीभावं तदा तत्परमं पदम् ॥४७॥

Duality is discarded when the mind is in the state of spiritual absorption (in the state of *unmanī*), when the mind is in the state of *unmanī* (relinquishing the ego) then one reaches the highest state.

unmanī = the sixth state of spiritual exercise.

हन्यान्मुष्टिभिराकाशं क्षुधार्तः कण्डयेत्तुषम् ।
नाहं ब्रह्मेति जानाति तस्य मुक्तिर्न जायते ॥४८॥

Just as a hungry man strikes the sky with his fists or removes the husk from the paddy (but his hunger is not satiated) so without knowing Brahman salvation does not occur.

Digitization by Arya Samaj Charitable Foundation, Chennai

॥ तृतीयोऽध्यायः ॥

Chapter - III

श्रीभगवानुवाच

अनन्तशास्त्रं बहु वेदितव्यमल्पश्च कालो बहवश्च विघ्नाः ।
यत्सारभूतं तदुपासितव्यं हंसो यथा क्षीरमिवाम्बुमिश्रम् ॥१॥

Lord said

*Śāstra*s are endless and there is so much to be known; time is short and there are many obstacles. Just as a swan drinks the milk even when mixed with water, similarly whatever is the essence is to be sought after.

The *Bṛhadāraṇyaka śruti* '*tasmādbrāhmaṇaḥ pāṇḍityaṁ nirvidya*' etc. says showing off scholarship add hindrance to the knowlege of Brahman. Hence all scholarship is futile :

पुराणं भारतं वेदशास्त्राणि विविधानि च ।
पुत्रदारादिसंसारो योगाभ्यासस्य विघ्नकृत् ॥२॥

There are various holy scriptures (*Śāstra*s) such as the *Purāṇa*s, the *Mahābhārata* and the Vedas. The family comprising sons, wives and others create a hindrance to yoga.

इदं ज्ञानमिदं ज्ञेयं यत्सर्वं ज्ञातुमिच्छति ।
अपि वर्षसहस्रायुः शास्त्रान्तं नाधिगच्छति ॥३॥

One desirous of learning knowledge and all that which is to be known, even if he lives a thousand years, he will not reach the end of the *Śāstra*s.

Digitization by Arya Samaj Charitable Foundation, Chennai

विज्ञेयोऽक्षरतन्मात्रो जीवितं चापि चञ्चलम् ।
विहाय शास्त्रजालानि यत्सत्यं तदुपास्यताम् ॥४॥

Know the *Ātman* to be the only indestructible one, and life is truly transient. Abandoning the snares of *Śāstras*, worship the truth.

पृथिव्यां यानि भूतानि जिह्वोपस्थनिमित्तकम्।
जिह्वोपस्थपरित्यागे पृथिव्यां किं प्रयोजनम् ॥५॥

All the objects existing in the world are to be enjoyed by the tongue and the organ of generation. When the tongue and the organ of generation are relinquished, what purpose is there in the world?

तीर्थानि तोयपूर्णानि देवान्पाषाणमृन्मयान् ।
योगिनो न प्रपद्यन्ते आत्मध्यानपरायणाः ॥६॥

The *yogin*s absorbed in meditation on the *Ātman* neither take resort to places of pilgrimage filled with sacred water, nor worship stone or clay images of gods.

अग्निर्देवो द्विजातीनां मुनीनां हृदि दैवतम् ।
प्रतिमा स्वल्पबुद्धीनां सर्वत्र समदर्शिनाम् ॥७॥

Fire is the deity for the twice born (performing sacrifices), the heart is the place of God for the ascetics (meditating in the mind); images (of stone or clay) are gods for less intelligent people. For those who see beyond distinctions, God exists everywhere.

सर्वत्रावस्थितं शान्तं न प्रपश्येज्जनार्दनम् ।
ज्ञानचक्षुर्विहीनत्वादन्धः सूर्यमिवोदितम् ॥८॥

Just as a blind person cannot perceive the risen sun, so

Digitization by Arya Samaj Charitable Foundation, Chennai

men devoid of the eyes of knowledge are unable to see Janārdana (Kṛṣṇa), who is tranquil and omnipresent.

यत्र यत्र मनो याति तत्र तत्र परं पदम् ।
तत्र तत्र परं ब्रह्म सर्वत्र समवस्थितम् ॥९॥

Wherever the mind (of the wise man) travels there he witnesses the highest reality. The conspicuous presence of Supreme Brahman is observed in each and every direction.

दृश्यन्ते दृशि रूपाणि गगनं भाति निर्मलम् ।
अहमित्यक्षरं ब्रह्म परमं विष्णुमव्ययम् ॥१०॥

One who realizes himself 'I am the highest indestructible Brahman and the immortal Viṣṇu', he clearly sees forms and the sky shines pure.

dṛśyante dṛśi rūpāṇi = world has no existence except name and form.
gaganaṁ bhāti nirmalaṁ = he experiences everything through direct intuition.

दृश्यते चेत्खगाकारं खगाकारं विचिन्तयेत् ।
सकलं निष्कलं सूक्ष्मं मोक्षद्वारेण निर्गतम् ॥११॥

If the highest Brahman is visualized in the form of a *Haṁsa*, then one should meditate on that bird as whole without parts, subtle, emerging through the gate of liberation.

अपवर्गस्य निर्वाणं परमं विष्णुमव्ययम् ।
सर्वतो ज्योतिराकाशं सर्वभूताधिवासिनम् ॥१२॥

The highest immortal Viṣṇu, the culmination of salvation, he is the luminous void and indwelling principle of every creature.

Digitization by Arya Samaj Charitable Foundation, Chennai

सर्वत्र परमात्मानं ब्रह्मात्मा परमव्ययम् ॥१३॥

The Supreme *Ātman*, the highest indestructible one, being identical with individual self, is present everywhere.

अहं ब्रह्मेति यत्सर्वं विजानाति नरः सदा।
हन्यात्स्वयमिमान्कामान्सर्वाशी सर्वविक्रयी ॥१४॥

The man who always knows 'I am Brahman', the all, he can eat anything, sell anything, but still he can destroy all his cravings on his own.

निमिषं निमिषार्धं वा शीताशीतनिवारणम्।
अचला केशवे भक्तिर्विभवैः किं प्रयोजनम् ॥१५॥

Ignoring heat and cold, if for a moment, or even half a moment unswerving devotion towards Keśava is attained, then what use are the riches?

भिक्षान्नं देहरक्षार्थं वस्त्रं शीतनिवारणम्।
अश्मानं च हिरण्यं च शाकं शाल्योदनं तथा।
समानं चिन्तयेद्योगी यदि चिन्त्यमपेक्षते ॥१६॥
भूतवस्तुन्यशोचित्वे पुनर्जन्म न विद्यते ॥१७॥

A *yogin* should secure alms of food for the protection of body, clothes for warding off cold. If anything at all is to be thought of he should consider gold and stone, vegetables and rich food to be without difference. There is no rebirth if he does not mourn for the past objects.

bhūtavastuni = implies non-hankering for the objects that will come in the future and lack of happiness when objects are received in the present moment.

इत्युत्तरगीतायां तृतीयोऽध्यायः।
End of Chapter Three.

Digitization by Arya Samaj Charitable Foundation, Chennai

GLOSSARY

ajñāna : Ignorance is something which is not existent (*sat*), not non-existent (*asat*). It is positive in nature, consists of three *guṇa*s and is inexplicable.

antaḥkaraṇa : It is the internal sense-organ. It is the limiting adjunct of Brahman. It is of medium dimension. According to its functions it has been given four names : mind (*manas* – determination and indecision), intellect (*buddhi* – which determines), ego (*ahaṁkāra* – having reference to self), faculty of inquiring (*citta*).

antaḥkaraṇavṛtti : Mental sensory apprehension. It is a technical term in Advaita Vedanta. The mind goes out to the object through the channel of the eyes and takes the form of the object. This transformation of the mind is called *antaḥkaraṇavṛtti*. It is necessary for the perception of all objects external or internal. In case of internal objects the mind does not go out. The function of *vṛtti* is to remove the covering of *ajñāna* or *avidyā* on the object, and reveal it. This *vṛtti* is also required for the direct perception of Brahman. The *vṛtti* arises in the form of the infinite Brahman. The *vṛtti* destroys the veil of *ajñāna* in Brahman, and the self-luminous Brahman reveals itself. The *vṛtti* being an effect of *ajñāna* is also destroyed by the knowledge of Brahman.

araṇi : piece of wood used for kindling fire by friction.

avidyā : It is also known as *ajñāna, avyakta, māyā*. It has two powers : power of concealment (*āvaraṇa śakti*), power of projection (*vikṣepa śakti*)

Digitization by Arya Samaj Charitable Foundation, Chennai

bindu : Literally it means a dot or point. This is the concentrated state (*ghanībhūtāvasthā*) of *śakti* or power which is ready and is about to evolve the Universe. *Sāradātilaka* (1.7-8) describes the origin of the manifested world. From the *sakala*, (*Parameśvara*) evolves *śakti*, from it *para Nāda*, from this evolves *para Bindu*. From *para Bindu* manifests *apara Bindu* and *Bīja*, and from *apara Bindu* evolves *apara Nāda*. (adopted from aspects of Indian Philosophy) '*Bindu* has three forms *prakāśa* (static), *vimarśa* (kinetic) and combination of both.' (*Tantrābhidhāna*, page 27)

caitanya : Pure consciousness, self-luminous. It is not limited by space (*deśa*), as it is all-pervading, it is not limited by time (*kāla*) as it is eternal, it is not limited by object (*vastu*) as it is without a second.

cakra : (see diagram) The petals vary in different *cakras*. The number of petals in any *cakra* is determined by the number of *nāḍīs* or Yoga-nerves around that *cakra*. Thus four *nāḍīs* surrounding and passing through the vital movements of the *mūlādhāra cakra* give it the appearance of a lotus of four petals. (*Fundamentals of Philosophy of Tantra*, page 638)

kalā : A portion of *nāda*. Some say it is an evolute of *varṇa*. 38 *Kalās* emanate from the three groups of letters called *Saumya, Saura* and *Āgneya*, 16 from *Saumya*, 12 from *Saura* and 10 from *Āgneya*.

kāraṇaśarīra : Causal body. It is the substratum, where the gross and subtle bodies dissolve.

kośa 1. *annamaya kośa* – gross physical sheath sustained by food. Four kinds of gross bodies are : (a) born from the womb (*jarāyuja*), (b) born from the egg (*aṇḍaja*), (c) born from the sweat (*svedaja*), (d) born from the sprout (*udbhijja*).

Digitization by Arya Samaj Charitable Foundation, Chennai

2. *prāṇamaya kośa* – vital sheath consisting of five vital airs and five sense-organs of action (*karmendriya*).

3. *manomaya kośa* – mental sheath is made up of five organs of knowledge (*jñānendriya*) and mind.

4. *vijñānamaya kośa* – the intellect sheath, made up of five organs of knowledge and mind.

5. *ānandamaya kośa* – blissful sheath.

jāgrat : The waking state. In this state, *jīva* is in contact with the gross world. In this state, sense-organs, mind, and *avidyā* are functional. The *jīva* is in direct contact with the external world.

kuṇḍalinī : The coiled serpent. *Kuṇḍalinī* lies dormant in the *Mūlādhāra*. In the *Mūlādhāra* there is a knot called *Brahmagranthi*. When the knot is unfastened by *sādhanā*, meaning repeated efforts, the *Kuṇḍalinī-śakti* rises up through the *suṣumnā nāḍī*. *Suṣumnā* has two other knots *Viṣṇugranthi* in the *Anāhata* and *Rudragranthi* in the *Ājñā*. These represent the psychic knots; they hamper the ascension of *Kuṇḍalinī*, but once they are untied, *Kuṇḍalinī* ascends upwards. Entering through the aperture of *Citriṇī nāḍī*, she passes through the lotuses, absorbing all the *tattva*s, and reaches *Sahasrāra* to be united with Śiva, the highest reality. Without the awakening of *Kuṇḍalinī* there is no hope for purifying this body.

kūṭastha : the immutable.

loka 1. *Bhūrloka* – The terrestrial world, earth. 2. *Bhuvarloka* – The second of seven worlds, immediately above the Earth. 3. *Svarloka* – the celestial world, heaven. 4. *Maharloka* – fourth of the seven worlds which rise one above the other, supposed to be the abode of saints. 5. *Janaloka* – world of men, residence of Brahmā and other godly men, above *Maharloka*.

Digitization by Arya Samaj Charitable Foundation, Chennai

6. *Tapoloka* – situated above *Janaloka*. 7. *Satyaloka* – world of truth, highest of the seven worlds. Seven lower regions from first to last are – *atala, vitala, sutala, rasātala, talātala, mahātala* and *pātāla*.

mala : Fetters. It is also known as *pāśa*, which fasten the *jīvas* in this world in the cycle of birth and death.

manonmanī : A state of the highest bliss arising from deep meditation (*samādhi*).

mithyā : inexplicable, what is negated as false after the true knowledge. According to Advaita Vedanta the world is *mithyā* after the knowledge of Brahman.

mukti : release from the bondage of *avidyā*. *Jīvanmukti* is liberation while embodied. *Videhamukti* is liberation after the bodily release. *Kramamukti* is gradual release which leads to the attainment of heaven by worshipping personal god. *Sadyomukti* is immediate release from body after the realization of Brahman.

Nāda : From Śakti originates *nāda* and from *nāda* evolves *bindu* (the dot representing the nasal). *Para* Śiva is motionless. When *Parā* Śakti determines to create the first vibration at the moment of its creation, it is called *nāda*. *Bindu* represents Śiva, *Bīja* represents Śakti and the relation of agitator and agitated is called *nāda*. In other words *nāda* is the union of Śiva and Śakti.

nāḍīs : There are 72,000 *nāḍīs* in the body. They are the pathways for the movement of the air. Three *nāḍīs* are most important. They are *Iḍā, Piṅgalā* and *Suṣumnā*. The *nāḍīs* are obliquely placed in the body, so the air has a retrograde motion. Through *sādhanā* – repeated practice and non-attachment, the air flows in a straight path through *suṣumnā*. *Suṣumnā* extends from *Mūlādhāra* to the *Brahmarandhra*. Through this *nāḍī Kuṇḍalinī* marches upwards. In the space outside the spinal column there are

Digitization by Arya Samaj Charitable Foundation, Chennai

two *nāḍis*. *Iḍā* is on the left and is of the nature of the Moon, *Piṅgalā* is on the right and is of the nature of the Sun. These two go up from *Mūlādhāra* to *Ājñā cakra* and proceed to the nostrils. The other important *nāḍīs* are *Sarasvatī, Gāndhārī, Hastijihvā, Kuhu, Śaṅkhinī, Payasvinī, Puṣā, Alambuṣā.*

navacchidra : nine apertures, 2 eyes, 2 ears, 2 nostrils, mouth, anus, and organ of generation.

pañcabhūta : ether, air, fire, water, earth.

pañcīkaraṇa : combination of elements

ākāśa = ½ā + 1/8v + 1/8a+1/8ap +1/8p
vāyu = ½ v+1/8ā+1/8a+1/8ap+1/8p
agni = ½ a+1/8ā+1/8v+1/8ap +1/8p
ap = ½ ap+1/8ā+1/8v+1/8a +1/8p
pṛthivī = ½ p+1/8ā+1/8v+1/8a +1/8ap
(*ākāśa* = *ā*, *vāyu* = *v*, *agni* = *a*, *ap*, *pṛthivī* = *p*)

piṇḍa : individual body. There is identity between the individual body (microcosm) and the cosmic body (macrocosm). Whatever is present in *piṇḍa* is also present in *Brahmāṇḍa*. In *Chāndogyopaniṣad*, *piṇḍa* is said to be *Brahmapura*. All the categories (*tattvas*) and worlds are within it. Hence when one knows the real nature of *piṇḍa* his identity is established with *Brahmāṇḍa*.

praṇava : *oṁkāra*. It is the *bījamantra*, the first seed syllable. This signifies Brahman. The *Haṁsa Upaniṣad* says : The ascent to the *Brahmarandhra* through the six mystical circles differentiated in the body is accomplished through meditation on the syllable *oṁ* and particularly its reverberation.

prāṇāyāma : one of the eight *yogāṅgas*. Regulation of breath : exhalation (*recaka*), inhalation (*pūraka*) retention (*kumbhaka*). *Prāṇāyāma* becomes successful when the *nāḍīs* are purified.

Digitization by Arya Samaj Charitable Foundation, Chennai

puryaṣṭaka : material element (*bhūta*), sense-organs (*indriya*), air (*vāyu*), mind (*manas*), intellect (*buddhi*), action, desire (*vāsanā*) and nescience (*avidyā*) : by these the *jīva* is imprisoned in *saṁsāra*.

***Śabda*-Brahman** : Concept of sound as the highest reality. 'The expressed aspect of *bindu* and *nāda* constituting sound is *bīja*, and these three in conjunction constitute *Śabda*-Brahman, which is consciousness inherent in matter.' (*Tantrābhidhāna*, p. 435)

When the *Kāraṇa-Bindu* 'sprouts' in order to create the three (*Bindu*, *Nāda* and *Bīja*) there arises that unmanifested Brahman-word or sound called *Śabda*-Brahman (Serpent Power, 169)

śūnya : The transcendental state is void. According to distinctions of relative purity *śūnya* has been divided into four : *Śūnya, Atiśūnya, Mahāśūnya* and *Sarvaśūnya*. In the first three, there are adjuncts and fetters of misery. But the last or *turīya śūnya* is without any adjunct, known as *prabhāsvara*. This is the state of non-duality.

suṣumnā : In the body of the *jīva* on the left side of the backbone is *Iḍā*, on the right side is *Piṅgalā*, and in the middle is *Suṣumnā*. Its colour is grey like the *Dhutura*-flower. The six mystic *cakra*s are situated in *Suṣumnā*. It is said to be closed at its base, and is called the *Brahma-dvāra*. *Suṣumnā* extends from the lotus of the *Mūlādhāra cakra* to the Śiva facing downwards in the thousand petalled lotus of the *Sahasrāra cakra*. In the middle of *Suṣumnā* is *Vajrinī nāḍī* and inside it is *Citriṇī nāḍī*. It is very subtle like the thread of the cobweb and is illumined by *Kulakuṇḍalinī*. *Brahma nāḍī* is inside *Citriṇī nāḍī*. It also extends from the *Mūlādhāra* to *Sahasrāra*. The illumination of this *nāḍī* is like the lightning and it reveals itself to the *yogin*s. Nectar oozes from it incessantly. The *yogin*s call this place the mouth of the *Suṣumnā nāḍī*.

Digitization by Arya Samaj Charitable Foundation, Chennai

suṣupti : It is the state of deep sleep. In this state the sense-organs and mind are withdrawn and only the cause, which is *avidyā* remains. In this state *jīva* is united with Brahman everyday, but without the realization of Brahman. Therefore he proclaims 'I slept well and I did not cognize anything.'

svapna : The dream state is subtler than the waking state. Here the sense-organs become non-functional. With the impressions of the waking state, the *jīva* passes on to the dream state. When the sense-organs are withdrawn, only mind and *avidyā* remains functional.

unmanī : In this state the mind looses its characteristic of mindness. In the state space, time, substance (*tattvas*) and the relation of cause and effect cease to exist. It is the seventeenth *Kalā*.

vāk : *Śabda* has four stratums : *Parā, Paśyantī, Madhyamā* and *Vaikharī*. *Parā* – Sound, manifested in *Mūlādhāra*, before actual manifestation. It is motionless. It is lustrous. This is the first stratum of *śabda*. *Paśyantī* – The place of *śabda* from *Mūlādhāra* to *Maṇipura*. It is associated with mind in the form of *vimarśa*. This is the second stratum of *śabda*. *Madhyamā* – After being manifested as *paśyantī* the *śabda* driven by the air manifests itself in the heart and is connected with the intellect (*buddhi*) and manifests itself as special vibration. This is the third stratum of *śabda*. *Vaikharī* – *Śabda* is driven to the mouth by the air and manifests clearly in the throat as *a*, *ā* etc. This is the fourth stratum of *śabda*.

(See also Serpent Power)

Digitization by Arya Samaj Charitable Foundation, Chennai

CAKRA

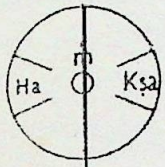

Sahasrāra — seventh *cakra*, region : head, 1000 petals, (*satyaloka*).

Ājñā — sixth *cakra*, region : between the eye-brows, 2 petals, letters : *ha* and *kṣa*, stimulate the mind, (*tapoloka*), *ānandamaya kośa*.

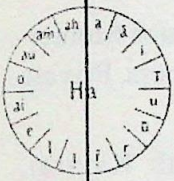

Viśuddha — fifth *cakra*, region : throat, 16 petals, letters : the vowels—*a, ā, i, ī, u, ū, ṛ, ṛī, ḷ, ḷī, e, ai, o, au, aṁ, aḥ*, element : *ākāśa*, stimulus : hearing, (*janoloka*), *vijñānamaya kośa*.

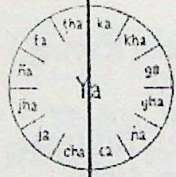

Anāhata — fourth *cakra*, region : heart, 12 petals, letters : *ka, kha, ga, gha, ṅa, ca, cha, ja, jha ña, ṭa, ṭha*, element : *vāyu*, stimulus : touch, (*maharloka*), *manomaya kośa*.

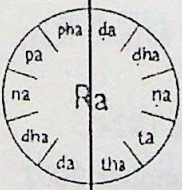

Maṇipura — third *cakra*, region : navel, 10 petals, letters : *ḍa, ḍha, ṇa, ta, tha, da, dha, na, pa, pha*, element : *tejas*, stimulus : colour, (*svarloka*), *manomaya kośa*.

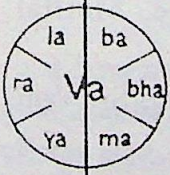

Svādhi-ṣṭhāna — second *cakra*, region : above the genital, 6 petals, letters : *ba, bha, ma, ya, ra, la*, element : *apaḥ*, stimulus : taste, (*bhuvarloka*), *prāṇamaya kośa*.

Mūlādhāra — first *cakra*, region : below the genital, 4 petals, letters : *va, śa, ṣa sa*, element : *pṛthivī*, stimulus : smell, (*bhūrloka*), *annamaya kośa*.

Idea of the diagram of the *cakras* is taken from *Tantra Vidyā*,

Digitization by Arya Samaj Charitable Foundation, Chennai

Bibliography

1. *A Sanskrit-English Dictionary*, Sir Monier Monier-Williams, Motilal Banarsidass Publishers Private Limited, Delhi, 1990
2. *Aspects of Indian Thought*, Gopinath Kaviraj, University of Burdwan, 1966
3. *Bhāratīya Sādhanār Dhārā*, MM Gopinath Kaviraj, Sanskrit College Research Series 32, 1965
4. *Fundamentals of the Philosophy of Tantras*, Manoranjan Basu, Mira Basu Publication, 1986
5. *Jīvanmukti, Tattva, Pramāṇ O Sādhan*, Minati Kar, Adityamoy, 2000
6. *Serpent Power*, John Woodrofe, Madras, 1924
7. *Tantrābhidhāna*, N. N. Bhattacharya, Manohar, 2002
8. *Tantra Vidyā*, Oscar Marcel Hinze, Motilal Banarsidass, 2002
9. *Uttara-Gītā*, Gauḍapāda's Commentary, Sri Vaṇi Vilasa Press, 1926
10. *Uttaragītā* (Text), Translated by Mrs S. V. Oka, Bhandarkar Oriental Research Institute, Series 3, 1957
11. *Vedāntasāra*, Sadananda Yogindra, Translated and edited by Neal Delmonico, Comparisons, 2002
12. *Vedāntasāra*, Sadananda Yogindra, Vasumati Sahitya Mandir

Digitization by Arya Samaj Charitable Foundation, Chennai

॥ उत्तरगीता ॥

श्रीगौडपादाचार्यविरचितया
व्याख्यया समेता

प्रथमोऽध्यायः

अखण्डं सच्चिदानन्दमवाङ्मनसगोचरम्।
आत्मानमखिलाधारमाश्रयेऽभीष्टसिद्धये॥

इह खलु भगवानर्जुनः धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे भगवदुपदिष्टमात्मतत्त्वोपदेशं विषयभोगप्रावल्येन विस्मृत्य पुनस्तदेवात्मतत्त्वं ज्ञातुं भगवन्तं पृच्छति—

अर्जुन उवाच

यदेकं निष्कलं ब्रह्म व्योमातीतं निरञ्जनम्।
अप्रतर्क्यमविज्ञेयं विनाशोत्पत्तिवर्जितम् ॥१
कारणं योगनिर्मुक्तं हेतुसाधनवर्जितम्।
हृदयाम्बुजमध्यस्थं ज्ञानज्ञेयस्वरूपकम्।
तत्क्षणादेव मुच्येत यज्ज्ञानाद्ब्रूहि केशव ॥२

हे केशव यज्ज्ञानात् यस्य ब्रह्मणः सम्यग्ज्ञानात् तत्क्षणादेव ज्ञानोत्तरक्षणादेव मुच्येत अविद्यानिवृत्तिद्वारा आनन्दावाप्तिर्भवेत्, तत् ब्रह्म ब्रूहि स्वरूपतटस्थलक्षणाभ्यां प्रतिपादय इत्यर्थः। एतदेव लक्षणैर्दर्शयति—यदित्यादिना। एकं सजातीयविजातीय-स्वगतभेदरहितम्, निष्कलम् अवयवरहितम्, व्योमातीतम्, आकाशादिचतुर्विं-शतितत्त्वातीतम्, अप्रतर्क्यम्, अमनोगोचरम् 'यन्मनसा न मनुते' इति श्रुतेः चतुर्विंशतितत्त्वातीतम् निरञ्जनं स्वयंप्रकाशम्, अविज्ञेयम् प्रमाणाविषयम्—'यद्वाचानिरुक्तम्', 'यतो वाचो निवर्तन्ते' इति श्रुतेः, विनाशोत्पत्तिवर्जितं त्रैकालिकरूपम्, कारणम्—सर्वोत्पत्तिनिमित्तोपादानरूपम्, योगनिर्मुक्तं वस्त्वन्तरसंबन्धरहितम्, हेतुसाधनवर्जितं निमित्तत्वोपादनत्वधर्मादिवर्जितम् इत्यर्थः,

Digitization by Arya Samaj Charitable Foundation, Chennai

स्वस्य सनातनत्वेन ताभ्यामेव वर्जितमिति वा, हृदयाम्बुजमध्यस्थं सर्वलोकान्तर्नियामकतया सर्वलोकहृदयकमलमध्यस्थम्, ज्ञानज्ञेयस्वरूपकं ज्ञानं स्वविषयप्रकाशः ज्ञेयं विषयः तदुभयस्वरूपं तदुभयसत्तात्मकम्, यत् ब्रह्म, तत् कीदृशमिति प्रश्नार्थः॥

एवमर्जुनेन पृष्टो भगवान् प्रश्नार्थमभिनन्दन् उत्तरमाह—

श्रीभगवानुवाच—

साधु पृष्टं महाबाहो बुद्धिमानसि पाण्डव।
यन्मां पृच्छसि तत्त्वार्थमशेषं प्रवदाम्यहम् ॥३॥

हे महाबाहो इति संबोधयन् सर्वशत्रुनिवर्हणसामर्थ्यं द्योतयति। शत्रवो रागादयश्च। हे पाण्डवेति सत्कुलप्रसूतिं द्योतयति। बुद्धिमानसीति स्तुवन् स्वोक्तार्थग्रहणावधारणसामर्थ्यं द्योतयति। त्वं मां प्रति यदात्मतत्त्वं पृच्छसि, तदशेषं यथा भवति तथा तुभ्यमहं प्रवदामि॥

तदेवात्मतत्त्वं सोपायमाह—

आत्ममन्त्रस्य हंसस्य परस्परसमन्वयात्।
योगेन गतकामानां भावना ब्रह्म चक्षते ॥४॥

आत्मनि तात्पर्येण पर्यवसन्नस्य प्रणवात्मकस्य मन्त्रस्य तात्पर्यविषयस्य, हंसस्य हन्ति स्वतत्त्वज्ञानेन ज्ञातृसंसारमिति हंसः तस्य परमात्मनः, परस्परसमन्वयात् अन्योन्यप्रतिपाद्यप्रतिपादकभावसंसर्गात्, अनेन सर्ववेदान्ततात्पर्यगोचरत्वम् 'तत्तु समन्वयात्' इति समन्वयाधिकरणोक्तं दर्शितम् योगेन आत्मतत्त्वविचाराख्येन; गतकामानां नष्टारिषड्वर्गाणाम्—अनेन ज्ञानप्रतिबन्धककल्मषनिवृत्तिः दर्शिता; तेषां या भावना 'तत्त्वमसि' इत्यादिवाक्यजन्या चरमवृत्तिः, तन्निवृत्तिर्वा, तज्जन्याविद्यानिवृत्तिर्वा, तन्निवृत्त्यधिष्ठानं वा, सा ब्रह्मेति चक्षते प्राहुः इति शेषः ॥

तदेव तत्त्वज्ञानं तन्निवर्त्याविद्यानिवृत्तिं च आह—

शरीरिणामजस्यान्तं हंसत्वं पारदर्शनम्।
हंसो हंसाक्षरं चैतत्कूटस्थं यत्तदक्षरम् ॥५॥
तद्विद्वानक्षरं प्राप्य जह्यान्मरणजन्मनी ॥६॥

Digitization by Arya Samaj Charitable Foundation, Chennai

अजस्य जीवस्य अन्तम् अवधिभूतं हंसत्वं परब्रह्मस्वरूपत्वं शरीरिणां जीवानां पारदर्शनं परमज्ञानं हंसः ब्रह्म हंसाक्षरं च प्रणवं च एतत्कूटस्थं यत्, एतदुभयसाक्षिभूतं यत्, तदक्षरमित्युच्यते। अनेन त्रिविधपरिच्छेदशून्यत्वं दर्शितम्। तत्स्वरूपं विद्वान् विवेकी सन् तदक्षरं वस्तु प्राप्य मरणजन्मनी जननमरणप्रवाहरूपं संसारं जह्यात् त्यजेदिति यावत्॥

सा च मुक्तिः जीवपरमात्मनोरैक्यमिति प्रतिपादयति—अध्यारोपापवादाभ्यां निष्प्रपञ्चं प्रपञ्च्यते—

काकीमुखं ककारान्तमुकारश्चेतनाकृतिः ।
मकारस्य तु लुप्तस्य कोऽर्थः संप्रतिपद्यते ॥७॥

कं च अकं च काके सुखदुःखे, ते अस्य स्त इति काकी जीवः अविद्याप्रतिबिम्बः, तस्य मुखं मुखस्थानीयं बिम्बभूतं यद्ब्रह्म, तत्प्रतिपादकं यत् ककारान्तम्, मुखमित्येत् काकाक्षिन्यायेन अत्रापि संवध्यते। तथा च शब्दश्लेषः मुखभूतककारस्य काकीत्यत्र प्राथमिकककारस्य अन्तम् अन्तिमं यदक्षरम् अकारात्मकं पञ्चीकृतपञ्चमहाभूतानि तत्कार्याणि सर्वं विराडित्युच्यते। एतत् स्थूलशरीरमात्मनः। इन्द्रियैरर्थोपलब्धिर्जागरितम्। तदुभयाभिमान्यात्मा विश्वः। एतत्रयम् अकारस्यार्थः। उकारश्चेतनाकृतिः। काकीमुखेत्वत्र मकारात् परो य उकारः अपञ्चीकृतपञ्चमहाभूतानि तत्कार्यं सप्तदशकं लिङ्गं हिरण्यगर्भ इत्युच्यते। एतत् सूक्ष्मशरीरमात्मनः। करणेषूपसंहृतेषु जागरितसंस्कारजन्यप्रत्ययः सविषयः स्वप्नः, तदुभयाभिमानी आत्मा तैजसः। एतत्रयमुकारस्यार्थः। अतएव उकारश्चेतनाकृतिरित्युक्तम्। चेतनाकृतिः चेतनस्य हिरण्यगर्भात्मकतैजसस्य आकृतिः वाचकः। मकारस्य— काकीमुखेत्यत्र उकारात्पूर्वमभिहितो यो मकारः शरीरद्वयकारणमात्माज्ञानं साभासं अव्याकृतमित्युच्यते। तच्च न सत्, नासत्, नापि सदसत्; न भिन्नम्, नाभिन्नम्, नापि भिन्नाभिन्नं कुतश्चित्; न निरवयवम्, न सावयवम्, नोभयम्; केवलब्रह्मात्मैकत्वज्ञानापनोद्यम्। सर्वप्रकारकज्ञानोपसंहारो बुद्धेः कारणात्मनावस्थानं सुषुप्तिः। तदुभयाभिमान्यात्मा प्राज्ञः। एतत्रयं तस्य मकारस्यार्थः। लुप्तस्य— अकार उकारे, उकारो मकारे, मकार ओंकारे, एवं लुप्तस्य कोऽर्थः ककारात्परो यः अकारः तस्य योऽर्थः लक्ष्यस्वरूपं मकारत्परस्योंकारस्य अर्थः लक्ष्यस्वरूपम्, उपलक्षणमेतद्द्वयम् उकारत्पूर्वमकारस्यार्थः लक्ष्यस्वरूपम् ओंकारात्मा साक्षी

Digitization by Arya Samaj Charitable Foundation, Chennai

केवलचिन्मात्रस्वरूपः नाज्ञानं तत्कार्यं च, किं तु नित्यशुद्धमुक्तसत्यपरमानन्दाद्वितीयं ब्रह्मैव संप्रतिपद्यते तदैक्यं प्राप्नोतीत्यर्थः। 'अयमात्मा ब्रह्म' 'स यश्चायं पुरुषे यश्चसावादित्ये स एकः' 'तत्त्वमसि' 'अहं ब्रह्मास्मि' इत्यादिश्रुतिभ्य इति भावः ॥

यद्वा पाठान्तरे—

काकीमुखककारन्तमुकारश्चेतनाकृतिः।
अकारस्य तु लुप्तस्य कोऽर्थः संप्रतिपद्यते ॥७॥

कं च अकं च काके सुखदुःखे, ते अस्य स्त इति काकी जीवः तत्प्रतिपादकशब्दस्य मुखे अग्रे यः ककारः तस्यान्तः अकारः ब्रह्म चेतनाकृतिः जीवाकारवदित्यर्थः। ब्रह्मैव स्वाविद्यया संसरति इति न्यायात्। मकारस्य जीवत्वाकारस्य लुप्तस्यापगतस्य कोऽर्थः अखण्डाद्वितीयसच्चिदानन्दस्वरूपोऽर्थः। तं काकीमुखेत्याद्युक्तप्रकारेणैक्यानुसंधानवान् संप्रतिपद्यते प्राप्नोति इत्यर्थः। यद्वा, हे काकीमुख ब्रह्म त्वं ककारान्तः ककारस्यान्तिमो वर्णो य अकारः तत्प्रतिपाद्यब्रह्मैवेत्यर्थः। उकारः मूलप्रकृतिः तस्य ब्रह्मणः चेतना चेतयमाना आकृतिः शक्तिः। मकारस्य च लुप्तस्य परिणममानाविद्यालोपवतो ब्रह्मणः कोऽर्थः ककारात्परो य अकारः तस्य योऽर्थः लक्ष्यस्वरूपं तत्संप्रतिपद्यते तदैक्यं प्राप्नोतीत्यर्थः। एवमुपास्स्वेति शेषः। तथा च श्रुतिः, 'आप्लवस्व प्रप्लवस्व, आण्डी भव ज मा मुहुः, सुखादीं दुःखनिधनाम्, प्रतिमुञ्चस्व स्वां पुरम्' इति। अस्यार्थः— हे ज जननमरणयुक्तजीव त्वमाप्लवस्व जीवन्मुक्तो भव, प्रप्लवस्व साक्षान्मुक्तो भव, आण्डी ब्रह्माण्डान्तर्वर्ती संसारी मुहुर्मा भव मा भूः। संसारी चेत् किमपराध इत्याशङ्क्याह— सुखादीम् वैषयिकसुखहेतुं दुःखनिधनां दुःखमेव निधने अन्ते, यस्यास्तां स्वां पुरं स्थूलसूक्ष्मरूपदेहद्वयं प्रतिमुञ्चस्व त्यज॥

एवं योगधारणयोपासकस्य प्राणायामपरायणस्य नान्तरीयकफलमप्याह—

गच्छंस्तिष्ठन्सदा कालं वायुस्वीकरणं परम्।
सर्वकालप्रयोगेन सहस्रायुर्भवेन्नरः ॥ ८॥

नरः 'शतायुः पुरुषः शतेन्द्रियः' इति परिमितायुरपि गच्छन् गमनकाले तिष्ठन् अवस्थानकाले सदा कालं सर्वस्मिन्काले शयनादिकालान्तरे परं विशेषेण वायुस्वीकरणं प्राणायामं कुर्वन् तेन सर्वकालप्रयोगेन सार्वकालिकवायुं धारणया सहस्रायुः सहस्रवर्षजीवी भवेत् भूयादित्यर्थः॥

Digitization by Arya Samaj Charitable Foundation, Chennai

ननु परमफलं कदा भवतीत्यत आह—

यावत्पश्येत्खगाकारं तदाकारं विचिन्तयेत् । ९॥

खगाकारं हंसस्वरूपं यावत्पश्येत् यावत्पर्यन्तं साक्षात्कुर्यात्, तावत्पर्यन्तं तदाकारं परब्रह्मस्वरूपं पूर्वोक्तधारणया प्रवृद्धायुः पुरुषः विचिन्तयेत् ध्यायेदित्यर्थः।

तादृशात्मसाक्षात्कारार्थं नैरन्तर्येण आत्मजगतोरभेदध्यानमाह—

खमध्ये कुरु चात्मानमात्ममध्ये च खं कुरु । ९॥
आत्मानं खमयं कृत्वा न किंचिदपि चिन्तयेत् ॥१०

खमध्ये दहराकाशमध्ये आत्मानं परमात्मानं कुरु एतदभिन्नसत्तात्मकमिति भावयेदित्यर्थः। आत्ममध्ये च परमात्मनि खं कुरु आकाशं कुरु आकाशं तदुपादानकं भावयेत्। आत्मानं परमात्मानं खमयम् आकाशात्मकं कृत्वा किंचिदपि ब्रह्मव्यतिरिक्तमन्यदपि न चिन्तयेत् न ध्यायेदित्यर्थः। यद्वा, खशब्देन जीवोऽभिधीयते, 'आकाशशरीरं ब्रह्म' इत्यादिश्रुतेः। आत्मशब्देन परमात्मा अभिधीयते। तयोरैक्यं बुद्ध्वा न किंचिदपि चिन्तयेदिति॥

एवमुक्तप्रकारेण योगी भूत्वा ब्रह्मज्ञाननिष्ठ एव स्यात् इत्याह—

स्थिरबुद्धिरसंमूढो ब्रह्मविद्ब्रह्मणि स्थितः।
बहिर्व्योमस्थितं नित्यं नासाग्रे च व्यवस्थितम् ।।
निष्कलं तं विजानीयाच्छ्वासो यत्र लयं गतः ॥११॥

ब्रह्मवित् उक्तप्रकारेण ब्रह्मज्ञानी सन् स्थिरबुद्धिः निश्चलज्ञानी भूत्वा असंमूढः अज्ञानरहितः सन् ब्रह्मणि स्थितः ब्रह्मनिष्ठ एव नित्यं यत्र श्वासः श्वासवायुः लयं गतः नाशं प्राप्तः, तत्र नासाग्रे व्यवस्थितं बहिर्व्योमस्थितं बहिराकाशस्थितं च निष्कलं कलातीतं कं ब्रह्म विजानीयात् बुध्यात्॥

ब्रह्मज्ञाननिष्ठस्य मनोनैश्चल्यार्थं धारणाविशेषमाह—

पुटद्वयविनिर्मुक्तो वायुर्यत्र विलीयते॥
तत्र संस्थं मनः कृत्वा तं ध्यायेत्पार्थ ईश्वरम् ॥१२॥

हे पार्थ पुटद्वयविनिर्मुक्तः नासारन्ध्रद्वयविनिर्गतः वायुः यत्र विलीयते लयं गच्छति, तस्मिन्मार्गे सम्यक् स्थितं मनः कृत्वा तम् ईश्वरं ध्यायेत् वक्ष्यमाणप्रकारेण ध्यायेत्॥

Digitization by Arya Samaj Charitable Foundation, Chennai

तमेव प्रकारमाह—

निर्मलं तं विजानीयात्षड्डूर्मिरहितं शिवम् ।।१३।।

निर्मलं निष्कृष्टाहंकारचैतन्यात्मकम्, अतएव षड्डूर्मिरहितं क्षुत्पिपासादिहीनं शिवं मङ्गलस्वरूपमिति विजानीयात् ध्यायेदित्यर्थः।

किंच,

प्रभाशून्यं मनःशून्यं बुद्धिशून्यं निरामयम् ।।१३।।
सर्वशून्यं निराभासं समाधिस्थस्य लक्षणम् ।
त्रिशून्यं यो विजानीयात्स तु मुच्येत बन्धनात् ।।१४।।

प्रभाशून्यं वृत्त्यात्मकप्रकाशरहितम्, तत्र हेतुः मनःशून्यं मनोरहितम्, अतएव बुद्धिशून्यम् आसक्तिरहितं निरामयं निर्व्याजम्, अतएव निराभासं भ्रमरहितम्, अतएव सर्वशून्यम् स्वव्यतिरिक्तवस्तुमात्रस्य मिथ्यात्वेन आनन्दैकरसं यत् ब्रह्म, तद्ध्यानं समाधिः। तस्य तस्मिन् स्थितस्य किं लक्षणमित्याशङ्क्याह— त्रिशून्यं पूर्वोक्तप्रभादिशून्यं यो विजानीयात् बुध्येत्। एतेन जाग्रदाद्यवस्थात्रयशून्यत्वं दर्शितम्। प्रभामनोबुद्धिशब्दैः क्रमेण तासामभिधानात् । तादृशं ब्रह्म यो विजानीयात्, स समाधिस्थः बन्धनात् संसारबन्धनात् मुच्येत मुक्तो भवति।

एवं जीवन्मुक्तस्य देहादिष्वभिनिवेशो नास्तीत्याह—

स्वयमुच्चलिते देहे देही न्यस्तसमाधिना।
निश्चलं तद्विजानीयात्समाधिस्थस्य लक्षणम् ।।१५।।

देहे स्वयम् अनादिप्रारब्धकर्मवासनावशात् उच्चलिते गमनादिकं कुर्वत्यपि देही जीवः न्यस्तसमाधिना निश्चलसमाधियोगेन निश्चलं यथा भवति तथा तं परमात्मानं विजानीयात्। तदेव समाधिस्थितस्य आत्मयोगस्थितस्य लक्षणमित्युच्यते।।

इतोऽप्यात्मज्ञस्य लक्षणमुच्यते—

अमात्रं शब्दरहितं स्वरव्यञ्जनवर्जितम्।
बिन्दुनादकलातीतं यस्तं वेद स वेदवित् ।।१६।।

अमात्रं ह्रस्वदीर्घप्लुतादिरहितं शब्दरहितं शब्दातीतम्, स्वरव्यञ्जनवर्जितम् अक्षरसमूहात्मकपदानभिधेयम् बिन्दुनादकलातीतम्—अनुस्वारो बिन्दुः संवृते गलविवरे यद्दीर्घघण्टानिर्ह्रादवदनुरणनं स नादः, कला नादैकदेशः तैरतीतम्, न

Digitization by Arya Samaj Charitable Foundation, Chennai

यथाकथंचिच्छब्दवाच्यमित्यर्थः। एतादृशं ब्रह्म यो वेद, स वेदवित् सकलवेदान्ततात्पर्यज्ञः नान्य इत्यर्थः॥

एवं प्राप्तात्मतत्त्वज्ञानस्य असंभावनाविपरीतभावनादिनिवृत्तौ सत्यां न किंचित्कृत्यमस्तीत्याह—

प्राप्ते ज्ञानेन विज्ञाने ज्ञेये च हृदि संस्थिते।
लब्धशान्तिपदे देहे न योगो नैव धारणा ॥१७॥

ज्ञानेन परोक्षात्मकेन विज्ञाने अपरोक्षानुभवात्मके, यद्वा, ज्ञानेन शास्त्राचार्योपदेशजन्येन विज्ञाने अनुभवात्मके प्राप्ते सति, ज्ञेये सर्ववेदान्ततात्पर्यगोचरे परमात्मनि हृदि संस्थिते हृद्यपरोक्षतया भासमाने सति देहे देहोपाधिमति जीवे लब्धशान्तिपदे संप्राप्तब्रह्मभावे सति, तदा, योगोऽपि नास्ति, धारणा च नास्ति; सिद्धे फले साधनेन प्रयोजनाभावादिति भावः॥

एवमात्मतत्त्वापरोक्षज्ञानेन मुक्तः सन् ईश्वर एव जायते इति तस्य स्वरूपमाह—

यो वेदादौ स्वरः प्रोक्तो वेदान्ते च प्रतिष्ठितः।
तस्य प्रकृतिलीनस्य यः परः स महेश्वरः ॥१८॥

वेदादौ सर्ववेदानामादौ वेदस्याधःस्रवणपरिहाराय विधीयमानः वेदान्ते च सर्ववेदानामन्ते च उपर्युत्क्रमणपरिहाराय प्रतिष्ठितः संस्थापितः, चकारात् सर्ववेदरक्षणाय वेदमध्ये च निपातितः यः स्वरः प्रणवात्मकः, तस्य प्रणवस्य प्रकृतौ परावस्थायां लीनस्य यः परः परादिवाक्चतुष्टयोद्बोधकः, उपलक्षणं चैतत् सर्वप्राणेन्द्रियकरणवर्गप्रबोधकः सर्वनियन्ता सर्वान्तर्यामी, यो महेश्वर इति प्रसिद्धः स एव आत्मतत्त्वज्ञानी, नान्य इत्यर्थः॥

आत्मतत्त्वापरोक्षानुभवात्पूर्वं यावान् तत्साधनप्रयासः कृतः, जाते च तस्मिन् अनुभवे स न कर्तव्य इति सदृष्टान्तमाह—

नावार्थी च भवेत्तावद्यावत्पारं न गच्छति।
उत्तीर्णे च सरित्पारे नावया किं प्रयोजनम् ॥१९॥

यावत् यावत्पर्यन्तं पारं नदीतीरं न गच्छति न संप्राप्नोति, तावत् तावत्पर्यन्तं नावार्थी

Digitization by Arya Samaj Charitable Foundation, Chennai

नदीतरणसाधनप्लवनार्थी भवेत् भूयात्, सरित्पारे नदीतीरे उत्तीर्णे सति नावया नदीतरणसाधनेन किं प्रयोजनं किमपि नास्तीत्यर्थः। तद्वदत्रापि आत्मापरोक्षे जाते शास्त्रादिभारैः किं प्रयोजनमिति भावः॥

तदेव भङ्ग्यन्तरेण सदृष्टान्तमाह—

ग्रन्थमभ्यस्य मेधावी ज्ञानविज्ञानतत्परः।
पलालमिव धान्यार्थी त्यजेद्ग्रन्थमशेषतः॥२०॥

मेधावी बुद्धिमान् ग्रन्थमभ्यस्य वेदान्तादिश्रवणं कृत्वा, ज्ञाने सामान्यज्ञाने विज्ञाने विशेषानुभवे तत्परः सन् ग्रन्थं सर्वशास्त्रं त्यजेत्। अत्र दृष्टान्तः— धान्यार्थी धान्यसहितं तृणमादाय तद्गतधान्यस्वीकारानन्तरं पलालं गतकणिशं तृणं यथा त्यजेत् तद्वदित्यर्थः।

किंच—

उल्काहस्तो यथा कश्चिद्द्रव्यमालोक्य तां त्यजेत्।
ज्ञानेन ज्ञेयमालोक्य पश्चाज्ज्ञानं परित्यजेत्॥२१॥

कश्चित् लोके अन्धकारस्थितद्रव्यदर्शनार्थी सन्, यथा उल्काहस्तो भवति, पश्चाद्रव्यमालोक्य तदनन्तरं तामुल्कां यथा त्यजेत्, तथा ज्ञानेन ज्ञानसाधनेन ज्ञेयं ब्रह्म आलोक्य अपरोक्षीकृत्य पश्चात् ज्ञानं ज्ञानसाधनं परित्यजेत् इत्यर्थः॥

जाते चापरोक्षज्ञाने, तेन प्रयोजनाभावात् साधनं परित्याज्य-मित्येतद्दृष्टान्तान्तरेणाप्याह—

यथामृतेन तृप्तस्य पयसा किं प्रयोजनम्।
एवं तं परमं ज्ञात्वा वेदैर्नास्ति प्रयोजनम्॥२२॥

यथा अमृतेन सागरमथनोद्भूतेन अमृतेन तृप्तस्य संतुष्टस्य पयसा क्षीरेण प्रयोजनं नास्ति, एवं परमं तं ज्ञात्वा परमात्मानमपरोक्षीकृत्य वेदैः वेदान्तशास्त्रादिभिः किं प्रयोजनम्, न किमपीत्यर्थः॥

किंच, तत्त्वज्ञानिनः विधिनिषेधादिकर्तव्यमपि नास्तीत्याह—

ज्ञानामृतेन तृप्तस्य कृतकृत्यस्य योगिनः।
न चास्ति किंचित्कर्तव्यमस्ति चेन्न स तत्त्ववित्॥२३॥

Digitization by Arya Samaj Charitable Foundation, Chennai

ज्ञानामृतेन तृप्तस्य आनन्दैकरसं प्राप्तस्य कृतकृत्यस्य कृतार्थस्य योगिनः मुक्तस्य किंचिदपि विधिनिषेधादि कर्तव्यं नास्ति, तत्त्वेन उत्तीर्णत्वादिति भावः। कर्तव्यमपि लोकसंग्रहार्थमेव, यद्यभिनिवेशेन कर्मासक्तिरस्ति, तर्हि स तत्त्ववित्न भवति, आरूढो न भवतीत्यर्थः॥

अर्थज्ञानं विना केवलं वेदपाठमात्रेण वेदवित्त्वं नास्ति, किं तु वेदतात्पर्यगोचरब्रह्मज्ञानेनैव वेदवित्त्वमित्याह—

तैलधारामिवाच्छिन्नं दीर्घघण्टानिनादवत्।
अवाच्यं प्रणवस्याग्रं यस्तं वेद स वेदवित् ॥२४॥

तैलधारामिवाच्छिन्नं संततधारावत् विच्छेदरहितं दीर्घघण्टानिनादवत् अतिदीर्घघण्टाध्वन्यग्रवच्च विच्छेदरहितम् अवाच्यम् अवाङ्मनसगोचरं प्रणवस्य अकारोकारमकारबिन्दुनादात्मकस्य सकलवेदसारस्य अग्रं लक्ष्यं ब्रह्म यो वेद, स वेदवित् वेदान्तार्थज्ञानी; नान्य इत्यर्थः॥

तत्त्वज्ञानिनः समाधिसाधनस्वरूपमाह—

आत्मानमरणिं कृत्वा प्रणवं चोत्तरारणिम्।
ध्याननिर्मथनाभ्यासादेवं पश्येन्निगूढवत् ॥२५॥

आत्मानम् आत्मनि कर्तृत्वाद्यध्यासवन्तं जीवम् अरणिं कृत्वा अधरारणिं भावयित्वा, प्रणवं परमात्मप्रतिपादकं शब्दम् उत्तरारणिं कृत्वा भावयित्वा, ध्याननिर्मथनाभ्यासात् ध्यानरूपमथनेन पौनःपुन्येन पूर्वोक्तप्रकारेण निगूढवत् पाण्डित्याप्रकटनेन यो वर्तते, स एवं परमात्मानं पश्येत्; नान्य इत्यर्थः॥

यावदपरोक्षानुभवपर्यन्तं स्वयंप्रकाशब्रह्मधारणामाह—

ताट्टशं परमं रूपं स्मरेत्पार्थ ह्यनन्यधीः।
विधूमाग्निनिभं देवं पश्येदत्यन्तनिर्मलम् ॥२६॥

हे पार्थ, विधूमाग्निनिभं विगतधूमाग्निमिव द्योतमानम् अत्यन्तनिर्मलम् अतिस्वच्छं देवं स्वयंप्रकाशं परमात्मानं यावत्पश्येत् अपरोक्षीकुर्यात्, तावत् ताट्टशं परमं सर्वोत्कृष्टं रूपं ब्रह्मस्वरूपम्, अनन्यधीरिति अनन्यचित्तः सन् संस्मरेत् ब्रह्मधारणं कुर्यादित्यर्थः॥

Digitization by Arya Samaj Charitable Foundation, Chennai

भावनाप्रकारमेव ब्रह्मस्वरूपप्रकटनव्याजेन विशदयति—

दूरस्थोऽपि न दूरस्थः पिण्डस्थः पिण्डवर्जितः ।
विमलः सर्वदा देही सर्वव्यापी निरञ्जनः ॥२७॥

देही जीवः सर्वदा सर्वस्मिन् काले दूरस्थोऽपि अज्ञस्य परोक्षवत् स्थितोऽपि न दूरस्थः परोक्षस्थितो न भवति; किं तु सर्वदापि अपरोक्ष एवेत्यर्थः। पिण्डस्थोऽपि, अज्ञस्य शरीरसम्बन्धाध्यसात् परिच्छिन्नवत् भासमानोऽपि, पिण्डवर्जितः शरीरसम्बन्धाध्यासरहितः; तत्र हेतुः —विमलः निर्मलः सर्वव्यापी सर्वतः परिपूर्णः निरञ्जनः स्वयंप्रकाशश्च। एवं ध्यायेदिति पूर्वेण संबन्धः॥

किंच, देहाध्यासात् प्रतीयमानं कर्तृत्वभोक्तृत्वादिकमात्मनो नास्ति इत्याह—

कायस्थोऽपि न कायस्थः कायस्थोऽपि न जायते ।
कायस्थोऽपि न भुञ्जानः कायस्थोऽपि न बध्यते ॥ २८॥

देही जीवः कायस्थोऽपि शरीराध्यासवानपि न कायस्थः शरीरनिमित्तबन्ध-रहितः। कायस्थोऽपि जन्मादिवच्छरीरस्थोऽपि न जायते शरीरनिमित्तजन्मरहित इत्यर्थः। कायस्थोऽपि भोगसाधनीभूतशरीरस्थोऽपि न भुञ्जानः भोगरहितः। कायस्थोऽपि बन्धहेतुभूतदेहस्थोऽपि न बध्यते बन्धनं प्राप्नोतीत्यर्थः॥

किंच—

कायस्थोऽपि न लिप्तः स्यात्कायस्थोऽपि न बाध्यते ॥२८॥

कायस्थोऽपि सुखदुःखादिहेतुभूतदेहसंबन्धोऽपि न लिप्तः स्यात् सुखदुः खादिसंबन्धरहित इत्यर्थः । कायस्थोऽपि मरणधर्मवद्देहस्थोऽपि न बाध्यते म्रियत इत्यर्थः। अनेन जन्मादिषड्भावविकारशून्यत्वं दर्शितम्॥

यदध्यासेन आत्ममोहात्संसृतिः तदपवादेन तत्रैव देहान्तःकरणादावात्मा विचारणीय इत्याह—

तिलमध्ये यथा तैलं क्षीरमध्ये यथा घृतम् ॥२९॥
पुष्पमध्ये यथा गन्धः फलमध्ये यथा रसः ।
काष्ठाग्निवत्प्रकाशेत आकाशे वायुवच्चरेत् ॥३०॥

Digitization by Arya Samaj Charitable Foundation, Chennai

आत्मा तिलमध्ये तैलाच्छादकतिलेषु यथा तैलम्, यन्त्रादिना तिले निष्पिष्टे यथा तिलात्पृथक् तैलं शुद्धं भासते, क्षीरमध्ये घृताच्छादकक्षीराणां मध्ये क्षीरत्वापनोदकोपायद्वारा दधिपरिणामे मथनेनापनीते नवनीतादिपरिणामद्वारा अग्निसंयोगात् यथा घृतं प्रतीयते, तथा पुष्पाणां मध्ये यथा गन्धः प्रतीयते, फलमध्ये त्वगस्थ्यादिहेयांशपरित्यागेन यथा रसो भासते, आकाशे यथा वायुः सर्वगतः सन् वाति संचरति, तथा काष्ठाग्निवत् अरण्यादिस्थिताग्निः मथनादिना मथिते यथा काष्ठभावं विहाय स्वयंप्रकाशतया भासते, तद्वदात्मापि अन्नमयादिपञ्चकोशेषु मध्ये हेयांशपरित्यागेन आनन्दात्मकतया स्वयंप्रकाशः सन् भासत इत्यर्थः॥

एतदेव दार्ष्टान्तिके सर्वं स्पष्टमुपपादयति—

तथा सर्वगतो देही देहमध्ये व्यवस्थितः ॥३१॥
मनस्थो देहिनां देवो मनोमध्ये व्यवस्थितः ॥

तथा पूर्वोक्ततैलादिवत् सर्वगतः सर्वव्यापी देही जीवः देहमध्ये नानाभिन्नतिर्यग्देहादिदेहमध्ये व्यवस्थितः नानाभिन्नतिलेषु तैलवत् एकत्वेन स्थित इत्यर्थः । देहिनां तत्तद्देहभेदेन भिन्नानां जीवानां मनस्थः तत्तदन्तःकरणस्थः देवः ईश्वरः मनोमध्ये तत्तद्दुष्टादुष्टान्तःकरणेषु व्यवस्थितः साक्षितया भासत इत्यर्थः॥

तादृशब्रह्मापरोक्ष्येण मुच्यन्त इत्याह—

मनस्थं मनोमध्यस्थं मध्यस्थं मनोवर्जितम्
मनसा मन आलोक्य स्वयं सिध्यन्ति योगिनः ॥३२॥

मनस्थं मनोऽवच्छिन्नं मनमध्यस्थं मनःसाक्षिभूतं मध्यस्थं सर्वसाक्षिभूतम् मनोवर्जितं संकल्पविकल्पादिरहितं मनः अवबोधात्मकं देवं मनसा परिशुद्धान्तःकरणेन आलोक्य तद्गोचरापरोक्षचरमवृत्तिं लब्ध्वा योगिनः स्वयमेव सिध्यन्ति निवृत्ताविद्यका मुक्ता भवन्तीत्यर्थः॥

तेषां लक्षणमाह—

आकाशं मानसं कृत्वा मनः कृत्वा निरास्पदम्।
निश्चलं तद्विजानीयात्समाधिस्थस्य लक्षणम् ॥३३॥

आकाशवन्मानसं मनो निर्मलं कृत्वा मनः संकल्पविकल्पात्मकं निरास्पदम्

Digitization by Arya Samaj Charitable Foundation, Chennai

निर्विषयं कृत्वा निश्चलं निष्क्रियमीश्वरं यो विजानीयात्, स एव समाधिस्थः। तादृशज्ञानमेव समाधिस्थस्यापि लक्षणमित्यर्थः॥

आरूढस्य लक्षणमुक्तम्; आरुरुक्षोरुपायमाह—

योगामृतरसं पीत्वा वायुभक्षः सदा सुखी।
यममभ्यस्यते नित्यं समाधिर्मृत्युनाशकृत् ॥३४॥

योगामृतरसं पीत्वा यमनियमाद्यष्टाङ्गयोगामृतपानं कृत्वा तत्तत्प्रतिपादकशास्त्रमभ्यस्येत्यर्थः, वायुभक्षः वायुमात्राहारः, उपलक्षणमेतत्, हितमितमेध्याशी, सदा सुखी सर्वदा संतुष्टः सन्, यं यमं मनोनिग्रहं नित्यमभ्यस्यते, स समाधिरित्युच्यते । स समाधिः मृत्युनाशकृत् जननमरणसंसारनाशकृदित्यर्थः॥

तादृशसमाधौ स्थितस्य लक्षणमाह—

ऊर्ध्वशून्यमधःशून्यं मध्यशून्यं यदात्मकम् ।
सर्वशून्यं स आत्मेति समाधिस्थस्य लक्षणम् ।।३५॥

ऊर्ध्वशून्यम् ऊर्ध्वदेशपरिच्छेदरहितम् अधःशून्यं मध्यशून्यम् अधोमध्यदेशपरिच्छेदरहितं सर्वशून्यं देशकालादिपरिच्छेदरहितं यदात्मकं यत्स्वरूपम्, स आत्मेति भावना समाधिस्थस्य लक्षणमित्यर्थः॥

एतस्यैकान्तिकदृष्टेः विधिनिषेधातीतत्वमाह—

शून्यभावितभावात्मा पुण्यपापैः प्रमुच्यते ।।३६॥

शून्यमिति सर्वपरिच्छेदरहितमिति भावितः वासितः भावः अभिप्रायो यस्यात्मनः तादृशः सन् शून्यभावितभावात्मा योगी पुण्यपापैः विधिनिषेधप्रयुक्तैः प्रमुच्यते मुक्तो भवतीत्यर्थः॥

एवं भगवदुपदिष्टसमाधौ विरोधमसंभवं च आह—

अर्जुन उवाच—

अदृश्ये भावना नास्ति दृश्यमेतद्विनश्यति ।
अवर्णमस्वरं ब्रह्म कथं ध्यायन्ति योगिनः ॥३७॥

अदृश्ये ज्ञानागोचरे वस्तुनि भावना ध्यानं नास्ति; ननु तर्हि दृश्यं भवत्विति चेत्, दृश्यमेतत्सर्वं विनश्यति नाशं प्राप्नोति शुक्तिकारूप्यवत् । तथा च अवर्णं रूपरहितम्

Digitization by Arya Samaj Charitable Foundation, Chennai

अस्वरं शब्दागोचरं ब्रह्म योगिनः कथं ध्यायन्ति, ध्यानस्य स्मृत्यात्मकत्वेनाननुभूते तदयोगात् इति भावः॥

न हि सावयवमूर्त्यादिमत्त्वेन वयं ध्यानं ब्रूमः येन त्वयोक्तं घटेत, किं तु निर्विशेषपरब्रह्मण एव निर्मलं निष्कलमित्यादिना, वेदान्तजन्यवृत्तिगोचरत्वेन तत्संभवतीत्यभिप्रायेणाह—

श्रीभगवानुवाच—

ऊर्ध्वपूर्णमधःपूर्णं मध्यपूर्णं यदात्मकम्।
सर्वपूर्णं स आत्मेति समाधिस्थस्य लक्षणम्॥३८॥

ऊर्ध्वाधोमध्यपूर्णशब्दैः सर्वदेशतः सर्वकालतः परिच्छेदं व्यावर्तयति। यदात्मकं यत् एतादृशं वस्तु सर्वत्र परिपूर्णं स आत्मेति यो ध्यायति, स समाधिस्थः। तस्य लक्षणमपि तदेवेत्यर्थः॥

नन्वयं सालम्बनयोगो निरालम्बनयोगो वेति द्वेधा विकल्प्य तत्र दोषमाशङ्क्याह—

अर्जुन उवाच—

सालम्बस्याप्यनित्यत्वं निरालम्बस्य शून्यता।
उभयोरपि दुष्टत्वात्कथं ध्यायन्ति योगिनः॥३९॥

सालम्बस्य मूर्त्याधारदिसहितस्य अनित्यत्वं विनाशित्वम्, निरालम्बस्य मूर्त्याधारादिरहितस्य शून्यता शशविषाणायितत्वम् , एवमुभयोरपि दुष्टत्वात् दोषघटितत्वात् योगिनः कथं ध्यायन्तीति प्रश्नार्थः॥

यज्ञदानादिना शुद्धान्तःकरणस्य वेदान्तजन्यनिर्विशेषब्रह्मगोचरवृत्तिसंभवात् न शून्यतेत्यभिप्रायेणाह—

श्रीभगवानुवाच—

हृदयं निर्मलं कृत्वा चिन्तयित्वाप्यनामयम्॥
अहमेव इदं सर्वमिति पश्येत्परं सुखम्॥४०॥

हृदयं चित्तं निर्मलं ज्ञानविरोधिरागादिदोषरहितं कृत्वा अनामयं चिन्तयित्वा ईश्वरं ध्यात्वा परं सुखी सन् परमानन्दात्मकः सन् एक एवाहमिदं सर्वं जगज्जालमहमेव न मत्तो व्यतिरिक्तमन्यत् इति पश्येत् अपरोक्षानुभवं प्राप्नुयात् इत्यर्थः॥

Digitization by Arya Samaj Charitable Foundation, Chennai

अर्थात्मकस्य जगतः शब्दनिरूप्यत्वेन शब्दस्य वर्णात्मकत्वेन वर्णानां प्रणवात्मकत्वेन प्रणवस्य बिन्द्वात्मकत्वेन बिन्दोः नादात्मकत्वेन नादस्य ब्रह्मध्यानस्थानात्मककलात्मकत्वेन ब्रह्मणि समन्वयेन बिन्दुनादकलातीतं ब्रह्म ध्यायेदिति भगवतोक्तम्, तद्विविच्य ज्ञातुं पृच्छति—

अर्जुन उवाच —

अक्षराणि समात्राणि सर्वे बिन्दुसमाश्रिताः ।
बिन्दुर्भिद्यति नादेन स नादः केन भिद्यते ॥४१॥

हे भगवन् समात्राणि अक्षराणि अकारादीनि सर्वे सर्वाणि, लिङ्गव्यत्ययः आर्षः, बिन्दुसमाश्रिताः बिन्दुतन्मात्राणीत्यर्थः। बिन्दुस्तु नादेन भिद्यते नादतन्मात्रः सन् तत्र समन्वेतीत्यर्थः। स नादः कलायां समन्वेति। सा कला कुत्र समन्वेति इति प्रश्नार्थः । यद्यपि श्लोके स नादः केन भिद्यत इति नादस्यैव समन्वयः पृष्ट इति भाति, तथापि नादस्य कलासमन्वय इति प्रसिद्धत्वात् नादपदं कलोपलक्षणम् ॥

एवं पृष्टो भगवान् ब्रह्मणि समन्वेति इति उत्तरमाह—

श्रीभगवानुवाच—

अनाहतस्य शब्दस्य तस्य शब्दस्य यो ध्वनिः ।
ध्वनेरन्तर्गतं ज्योतिर्ज्योतिरन्तर्गतं मनः ॥
तन्मनो विलयं याति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥४२॥

अनाहतस्य शब्दस्य परावस्थापन्नप्रणवस्य यः ध्वनिः नादः तस्य नादस्य ज्योतिः अन्तर्गतम् । तेन तेजोरूपकलायां नादस्यान्तर्भाव इति तात्पर्यम् । कलान्तर्भावमाह— ज्योतिरन्तर्गतं मन इति। मनसः ज्योतिष्यन्तर्भावो नाम तन्मात्रया तत्र व्याप्तिः। तथा च मनसि ज्योतिषः कलायाः समन्वय इति भावः । तत् मनः शब्दादिप्रपञ्चकारणभूतं मनः यत्र विलयं याति, यत्र ब्रह्मणि वेदान्तजन्यनिर्विकल्पकब्रह्मगोचरमनोवृत्तिः लयं याति, तत् वृत्तिलयस्थानं वृत्तिलयात्मकं वा विष्णोः परमम् उत्कृष्टं पदं स्वरूपमिति। तदुक्तम् — मनः कायाग्निना हन्तीत्यादिना ।

पुनस्तदेव विशिनष्टि—

ओंकारध्वनिनादेन वायोः संहरणान्तिकम् ।
निरालम्बं समुद्दिश्य यत्र नादो लयं गतः ॥४३॥

Digitization by Arya Samaj Charitable Foundation, Chennai

ओंकारध्वनिनादेन ओंकारध्वन्यात्मकनादेन सह वायोः संहरणान्तिकं रेचकपूरकादिक्रमेण नियमितवायोरुपसंहारपर्यन्तं निरालम्बं निर्विशेषं ब्रह्म समुदिश्य लक्ष्यं कृत्वा ध्यायेत्। यत्र स नादो लयं गतः नाशं प्राप्नुयात्, तत् नादनाशाधिकरणात्मकं नादनाशात्मकं वा विष्णोः परमं पदमित्यर्थः॥

एवं ध्यानप्रकारेण शुद्धान्तःकरणस्य आरूढस्य पुण्यपापे विधूय ब्रह्मसायुज्येऽभिहिते, आरुरुक्षोरपरिशुद्धान्तःकरणत्वेन ब्रह्मसायुज्यासंभवे धर्माधर्मविधूननासंभवेन तद्द्वारा जननमरणादिकमवश्यं भाव्यमिति मनसि निश्चित्य पुनरावृत्तिप्रकारं पृच्छति—

अर्जुन उवाच—

भिन्ने पञ्चात्मके देहे गते पञ्चसु पञ्चधा।
प्राणैर्विमुक्ते देहे तु धमाधर्मौ क्व गच्छतः॥४४॥

पञ्चात्मके पञ्चभूतात्मके देहे स्थूलशरीरे भिन्ने गते सति, पञ्चसु पञ्चभूतेषु पञ्चधा तत्तत्पृथिव्याद्याकारेण स्थितेषु सत्सु, देहे प्राणैः प्राणादिपञ्चवायुभिः वियुक्ते सति, धर्माधर्मौ पुण्यपापे क्व गच्छतः कुत्र यास्यतः॥

एवं पृष्टो भगवान् लिङ्गशरीराधारतया तिष्ठत इत्युत्तरमाह—

श्रीभगवानुवाच—

धर्माधर्मौ मनश्चैव पञ्चभूतानि यानि च।
इन्द्रियाणि च पञ्चैव याश्चान्याः पञ्च देवताः॥४५॥
ताश्चैव मनसा सर्वे नित्यमेवाभिमानतः।
जीवेन सह गच्छन्ति यावत्तत्त्वं न विन्दति॥४६॥

धर्माधर्मौ पुण्यपापे मनश्च अन्तःकरणं यानि च पञ्चभूतानि पृथिव्यादीनि यानि च पञ्चेन्द्रियाणि चक्षुरादीनि वागादीनि ज्ञानकर्मात्मकानि च याश्चान्याः पञ्चदेवताः पञ्चेन्द्रियाभिमानिन्यः दिग्वातादयः, तदुक्तम्— दिग्वातादर्कप्रवेताश्विवह्नि-प्राप्यप्रलीयकाः इति, ता देवताः एते सर्वभूतादयः मनसा अन्तरिन्द्रियेण नित्यमेव सर्वदा अभिमानतः ममताहंकारविषयेत्वन यावत्तत्त्वं न विन्दति अपरोक्षब्रह्मानुभवं न प्राप्नोति, तावज्जीवेन सह जीवोपाधिना लिङ्गेन सह गच्छन्ति गतागतं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः॥

Digitization by Arya Samaj Charitable Foundation, Chennai

एवं स्थूलदेहलयेऽपि धर्माधर्मौ लिङ्गशरीरमाश्रित्य तिष्ठत इत्युक्ते, लिङ्गशरीरभङ्गः कदेति पृच्छति—

अर्जुन उवाच—

स्थावरं जङ्गमं चैव यत्किंचित्सचराचरम् ।
जीवा जीवेन सिध्यन्ति स जीवः केन सिध्यति ॥४७॥

स्थावरजङ्गमात्मकं सचराचरं चराचरसहितं जगज्जालं सर्वस्मिन् ये जीवाः अभिमानवन्तः स्थूलदेहाभिमानिनो विश्वात्मका जीवाः जीवेन लिङ्गशरीराभिमानिना तैजसेन सिध्यन्ति विश्वाभिमानं त्यजन्ति। स जीवः तैजसाभिमानी केन हेतुना सिध्यति स्वाभिमानं त्यजतीति प्रश्नार्थः॥

एवं पृष्टे सति प्राज्ञेन तैजसः सिध्यति, प्राज्ञस्तुरीयेणेत्येवं क्रमेण सिध्यतीत्युत्तरमाह—

श्रीभगवानुवाच—

मुखनासिकयोर्मध्ये प्राणः संचरते सदा ।
आकाशः पिबते प्राणं स जीवः केन जीवति ॥४८॥

मुखनासिकयोर्मध्ये मुखनासिकामध्यतः सदा सर्वदा यावददृष्टं प्राणवायुः संचरते अजपामन्त्रात्मकत्वेन एकैकस्य दिनस्य षट्शताधिकैकविंशतिसहस्रसंख्यया संचरति, तावत्पर्यन्तमदृष्टमहिम्ना लिङ्गमपि वर्तते। यदा तु योगमहिम्ना ब्रह्मज्ञानानन्तरं जीवस्यादृष्टनिवृत्तिः, तदा आकाशः जीवत्वनिमित्तं प्राणं पिबते, तदा जीवः केन जीवति जीवत्वापादकाविद्यानिवृत्त्या निरञ्जनब्रह्मभावे जाते जीवत्वमेव नास्तीत्यर्थः॥

ननु ब्रह्माण्डाद्युपाधिविशिष्टस्य सर्वगतस्य ब्रह्मणः कथं निरञ्जनत्वमिति पृच्छति—

ब्रह्माण्डव्यापितं व्योम व्योम्ना चावेष्टितं जगत्।
अन्तर्बहिश्च तद्व्योम कथं देवो निरञ्जनः ॥४९॥

हे भगवन् व्योम आकाशं ब्रह्मण्डव्यापितं ब्रह्माण्डावच्छिन्नमित्यर्थः। व्योम्ना च आकाशेन जगत् आवेष्टितं व्याप्तम्, तस्मात्कारणात् अन्तर्बहिश्च व्योमैव वर्तते, एवं सति देवः ईश्वरः कथं निरञ्जनः अन्यप्रकाशनिरपेक्षः कथमित्यर्थः। निःसङ्गो वा कथमिति प्रश्नार्थः॥

Digitization by Arya Samaj Charitable Foundation, Chennai

आकाशादिसर्वप्रपञ्चस्य कल्पितत्वेन सर्वं सेत्स्यतीत्यभिप्रायेणाह—

श्रीभगवानुवाच—

आकाशो ह्यवकाशश्च आकाशव्यापितं च यत्।
आकाशस्य गुणः शब्दो निःशब्दो ब्रह्म उच्यते ॥५०॥

आकाशः महाकाशः अवकाशः परिच्छिन्नाकाशः उभयमप्याकाशेन आकाशतन्मात्रभूतेन शब्देन व्यापितं व्याप्तं तदुपादानकतया तदतिरिक्तं न भवतीत्यर्थः। तर्हि उपादानस्य शब्दस्य अतिरिक्तत्वमस्त्वित्यत आह— आकाशस्य गुणः शब्द इति, शब्दः तन्मात्रभूतः आकाशस्य मिथ्याभूताकाशस्य गुणः परिणाम्युपादानं यतः, अतएव स्वयमपि मिथ्याभूत इत्यर्थः। ब्रह्म तु निःशब्दः निष्प्रपञ्चः इत्युच्यते। तथा च सत्यस्याक्षरस्य ब्रह्मणः असत्येन सह संम्बन्धासंभवात् निरञ्जनत्वमुपपद्यत इत्यर्थः॥

एवं भगवतोक्ते, अक्षरशब्दस्य भगवदभिमतार्थम् अजानानः सन् लोकप्रसिद्धवर्णात्मकाक्षरबुद्ध्या वर्णानामक्षरत्वं न संभवतीत्यभिप्रायेण पृच्छति—

अर्जुन उवाच—

दन्तोष्ठतालुजिह्वानामास्पदं यत्र दृश्यते।
अक्षरत्वं कुतस्तेषां क्षरत्वं वर्तते सदा ॥५१॥

हे भगवन् यत्र वर्णात्मकाक्षरेषु दन्तोष्ठतालुजिह्वानाम्, उपलक्षणमेतत् कण्ठादीनामष्टानां स्थानानाम्, आस्पदम् आास्पदत्वं दृश्यते प्रत्यक्षमनुभूयते। 'अकुहविसर्जनीयानां कण्ठः' इत्यादिना श्रूयते च। तथा च तेषां वर्णानाम् अक्षरत्वं नाशरहितत्वं कुतः, उत्पत्तिमतो नाशावश्यंभावात् सदा सर्वकालं क्षरत्वं नाशवत्त्वमेव वर्तते तेषाम्, नाशरहितत्वं कुत इति प्रश्नार्थः॥

एवमभिप्रायमजानानेन अर्जुनेन पृष्टे स्वाभिप्रेतमक्षरशब्दार्थं स्फुटयन् भगवानुवाच—

श्रीभगवानुवाच—

अघोषमव्यञ्जनमस्वरं चाप्यतालुकण्ठोष्ठमनासिकं च।
अरेखजातं परमूष्मवर्जितं तदक्षरं न क्षरते कथंचित् ॥५२॥

अघोषं घोषाख्यवर्णगुणरहितम् अव्यञ्जनं ककारादिव्यञ्जनातीतम् अस्वरम् अजतीतम्, अतालुकण्ठोष्ठमपि अज्व्यञ्जनाद्युत्पत्तिस्थानताल्वोष्ठादिरहितम्

Digitization by Arya Samaj Charitable Foundation, Chennai

अनासिकम् अनुस्वारोत्पत्तिस्थाननासिकातीतम् अरेखजातं वर्णव्यञ्जक-रेखासमूहातीतम् ऊष्मवर्जितं शषसहातीतम्, यद्वा, उष्मशब्देन श्वासाख्यो गुणोऽभिधीयते तद्रहितम्, परं लोकप्रसिद्धवर्णलक्षणातीतं यत् ब्रह्म कथंचित् सर्वप्रकारेण सर्वकालेऽपि न क्षरते, तदेवाक्षरशब्देनोच्यते। न लौकिकान्यक्षराणीत्यर्थः॥

एतादृशं ब्रह्मज्ञानोपायम् अनुभवदार्ढ्याय पुनरपि पृच्छति—

अर्जुन उवाच—

ज्ञात्वा सर्वगतं ब्रह्म सर्वभूताधिवासितम्।
इन्द्रियाणां निरोधेन कथं सिध्यन्ति योगिनः॥५३॥

सर्वभूताधिवासितं सर्वभूतेष्वप्यन्तर्यामितया स्थितं सर्वगतम् अन्तर्बहिश्च परिपूर्णम्, ब्रह्म ज्ञात्वा सम्यग्विबुध्य योगिनः इन्द्रियाणां निरोधेन इन्द्रियनियमनेन कथं सिध्यन्ति केनोपायेन मुक्ता भवन्तीत्यर्थः॥

एवं पृष्टो भगवान् तमेव ज्ञानोपायं पुनरप्याह—

श्रीभगवानुवाच—

इन्द्रियाणां निरोधेन देहे पश्यन्ति मानवाः।
देहे नष्टे कुतो बुद्धिर्बुद्धिनाशे कुतो ज्ञता॥५४॥

मानवाः मनुष्याः इन्द्रियाणां निरोधेन इन्दियनियमनेन देहे देहे एव पश्यन्ति ज्ञास्यन्ति, तस्मात् देहदार्ढ्यम् इन्द्रियदार्ढ्यं च ज्ञानोपाय इति भावः। तदभावे ज्ञानमेव नास्ति इत्याह-देहे नष्टे अदृष्टे सति बुद्धिः कुतः तत्त्वज्ञानं कुतः बुद्धिनाशे तत्त्वज्ञानाभावे ज्ञता अपरोक्षज्ञानिता च कुतः तस्माद्देहेन्द्रियादिभिः यज्ञदानादिश्रवणादिकमेव तत्त्वज्ञाने कारणमिति भावः॥

तादृशं च कारणं यावत्पर्यन्तमनुष्ठेयमित्याशङ्क्य अवधिमाह—

तावदेव निरोधः स्याद्यावत्तत्त्वं न विन्दति।
विदिते तु परे तत्त्वे एकमेवानुपश्यति॥५५॥

यावत्तत्त्वज्ञानं नास्ति, तावत्पर्यन्तमिन्द्रियनिरोधः स्यात्; परे तत्त्वे अखण्डानन्दब्रह्मणि विदिते अपरोक्षभूते सति, एकमेवानुपश्यति एकमेव

Digitization by Arya Samaj Charitable Foundation, Chennai

देहेन्द्रियसाधनानुष्ठानादिसाधनरहितं ब्रह्मैवानुपश्यति, नान्यत्; तदनन्तरं साधनानुष्ठानप्रयासोऽपि मा भूदिति भावः॥

तस्माद्यावत्तत्त्वज्ञानं तावत्साधनमनुष्ठेयम्, तदभावे तन्न सिध्यतीत्याह—

नवच्छिद्रकृता देहाः स्रवन्ति गलिका इव।
नैव ब्रह्म न शुद्धं स्यात्पुमान्ब्रह्म न विन्दति ॥५६॥

देहाः ज्ञानकारणीभूतशरीराणि नवच्छिद्रकृताः विषयस्राविवृत्तिमन्नवेन्द्रियघटितानि; तत्र दृष्टान्तः गलिका इव च्छिद्रघटा इव सर्वदा ज्ञानं स्रवन्तीत्यर्थः। तादृशविषयप्रवणचित्तस्य ब्रह्म न शुद्धं स्यात् इति नैव ईश्वरत्वकर्तृत्वबिम्बत्वादिघटितं न भवति। तथा च ब्रह्मणि बिम्बत्वादिघटिते पुमान् सुखदुःखाभिमानी प्रतिबिम्बो जीवः ब्रह्म न विन्दति आनन्दानुभवं न प्राप्नोतीत्यर्थः॥

तस्मात् यावत्तत्त्वापरोक्षपर्यन्तं साधने यत्नः कर्तव्यः, जाते च तत्त्वावबोधे विधिनिषेधातीतत्वेन न कोऽपि यत्नः कर्तव्य इत्यभिप्रायवानाह—

अत्यन्तमलिनो देहो देही चात्यन्तनिर्मलः।
उभयोरन्तरं ज्ञात्वा कस्य शौचं विधीयते ॥५७॥

देहः पाञ्चभौतिकः अत्यन्तमलिनः जडत्वादिति भावः। देही आत्मा निष्कृष्टाहंकारः सन् अत्यन्तनिर्मलः अहंकारोपाधिकसंसाररहितः इत्येवमुभयोर्देहात्मनोः अन्तरं कल्पितत्वसत्यत्वे ज्ञात्वा यो वर्तते, तं प्रति कस्य शौचं विधीयते देहस्य वा आत्मनो वा, देहस्य चेत् जडस्य जडेन जलादिना न शुद्धिः, आत्मनश्चेत् पूर्वमेव शुद्धस्य न शौचादिना प्रयोजनमिति भावः॥

इति श्रीगौडपादाचार्यविरचितायां उत्तरगीताव्याख्यायां

॥ प्रथमोऽध्यायः ॥

Digitization by Arya Samaj Charitable Foundation, Chennai

।। द्वितीयोऽध्यायः ।।

आरूढस्यारुरुक्षोश्च स्वरूपे परिकीर्तिते।
तत्रारूढस्य बिम्बैक्यं कथं स्यादिति पृच्छति।।

अर्जुन उवाच—

ज्ञात्वा सर्वगतं ब्रह्म सर्वज्ञं परमेश्वरम्।
अहं ब्रह्मेति निर्देष्टुं प्रमाणं तत्र किं भवेत् ।।१।।

हे भगवन् ब्रह्म बिम्बभूतं चैतन्यं सर्वगतं सर्वत्र परिपूर्णं सर्वज्ञं सर्वसाक्षिभूतं परमेश्वरं सर्वनियामकमिति ज्ञात्वा तत्त्वमसीत्यादिवाक्यतो विबुध्य अहं ब्रह्मेति, प्रतिबिम्बात्मा जीवः ब्रह्मेति निर्देष्टुं वक्तुं तत्र तस्मिन्नैक्ये किं प्रमाणं किमुपपादकमित्यर्थः।।

एवं पृष्टो भगवान् क्षीरजलादिदृष्टान्तेन उपाधिनिवृत्तावात्मैक्यं संभवतीत्याह—

श्रीभगवानुवाच—

यथा जलं जले क्षिप्तं क्षीरे क्षीरं घृते घृतम् ।
अविशेषो भवेत्तद्वज्जीवात्मपरमात्मनोः ।।२।।

जले नद्यादौ जलं तदेव पात्रादुद्धृतं पात्रोपाधितः पृथक्भूतं तत्रैव क्षिप्ते पात्रोपाधिनिवृत्तौ महाजलैक्यं प्राप्नोति, एवं क्षीरे क्षीरं घृते घृतं क्षिप्तं सत् तत्तदैक्यं प्राप्नोति, तद्वत् जीवात्मपरमात्मनोः अविद्याद्युपाधितो भेदेऽपि तन्निवृत्तावविशेषः संभवतीति भावः।।

एवमैक्यज्ञानं गुरुमुखादेव संभावितमविद्यानिवर्तकम्, न तु स्वतन्त्र-विचारसंभावितमिति वदन् तत्त्वज्ञानार्थं गुरुमेव अभिगच्छेदिति गुरूपासनामाह—

जीवे परेण तादात्म्यं सर्वगं ज्योतिरीश्वरम्।
प्रमाणलक्षणैर्ज्ञेयं स्वयमेकाग्रवेदिना ।।३।।

स्वयमधिकारी एकाग्रवेदिना ब्रह्मनिष्ठेन गुरुणा प्रमाणलक्षणैः 'तत्त्वमसि', 'यतो

Digitization by Arya Samaj Charitable Foundation, Chennai

वा इमानि भूतानि', 'यः सर्वज्ञः सर्ववित्' इत्यादिभिः जीवे परेण परमात्मना तादात्म्यम् ऐक्यं वोधिते सति, तदनन्तरं स्वयमेव सर्वगं सर्वव्यापिनमीश्वरं सर्वनियन्तारं ज्योतिः स्वयंप्रकाशात्मा इति विज्ञेयं ज्ञातुं योग्यमित्यर्थः॥

एवं गुरूपदेशानन्तरभाविज्ञानेनैवोपपत्तौ किं कर्मयोगेनेति पृच्छति—

अर्जुन उवाच—

ज्ञानादेव भवेज्ज्ञेयं विदित्वा तत्क्षणेन तु।
ज्ञानमात्रेण मुच्येत किं पुनर्योगधारणा ॥४॥

हे भगवन् ज्ञेयं विचार्यं ब्रह्मैक्यं ज्ञानादेव गुरूपदिष्टादेव भवेत्; तथा च विदित्वा गुरूपदेशानन्तरं तत्त्वं ज्ञात्वा तत्क्षणेन तु वेदान्तवाक्यजन्यचरमवृत्त्युत्तरक्षणमेव मुच्येत मुक्तो भवेत्; एवं ज्ञानमात्रेण मुक्त्युपपत्तौ योगधारणा कर्मयोगाभ्यासः किं पुनः किंप्रयोजनम् व्यर्थत्वादित्यभिप्रायः॥

एवं कर्मयोगवैयर्थ्ये शङ्किते यावत्तत्त्वज्ञानं न संभवति, तावदन्तःकरणशुध्यर्थमनुष्ठेयं कर्म; सिद्धे च तस्मिन् ज्ञाने, पुनः कर्मानुष्ठानं मा भूत् इत्याह—

श्रीभगवानुवाच—

ज्ञानेन दीपिते देहे बुद्धिर्ब्रह्मसमन्विता।
ब्रह्मज्ञानाग्निना विद्वान्निर्दहेत्कर्मबन्धनम्॥५॥

हे अर्जुन विद्वान् विवेकी ज्ञानेन देहे लिङ्गशरीरे दीपिते शुद्धे, ततः बुद्धिः निश्चयात्मिका ब्रह्मसमन्विता चेत् ब्रह्मणि स्थिता असंभावनारहिता चेत्, तदनन्तरं ब्रह्मज्ञानाग्निना ब्रह्मज्ञानानलेन कर्मबन्धनं कर्मपाशं निर्दहेत्: त्यजेदत्यर्थः। तदुक्तम्— 'ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन' इति॥

एवं प्राप्ततत्त्वैक्यस्य ततः परं किमपि न कार्यमित्याह—

ततः पवित्रं परमेश्वराख्यमद्वैतरूपं विमलाम्बराभम्।
यथोदके तोयमनुप्रविष्टं तथात्मरूपो निरुपाधिसंस्थः॥६॥

ततः तत्त्वज्ञानानन्तरम् उदके महोदके अनुप्रविष्टम् ऐक्यं गतं तोयं

Digitization by Arya Samaj Charitable Foundation, Chennai

परिच्छिन्नोदकम्, तद्वत् पवित्रं शुद्धम् परमेश्वराख्यं परमेश्वरसंज्ञं तथापि विमलाम्बराभं निर्मलाकाशवदसंगम् अद्वैतरूपं सजातीयविजातीयस्वगतभेदरहितं ब्रह्म परं ब्रह्म अनुप्रविष्टः तदैक्यं गतः अतएव परमात्मरूपः सन् निरुपाधिसंस्थो भवेत् औपाधिककर्तृत्वादिभेदरहितो भवेत् , स्वयं निष्क्रिय आसीतेत्यर्थः; गुणा गुणेषु वर्तन्ते इति न्यायादिति भावः॥

एवं यथोक्तकर्मानुष्ठानद्वारा तत्त्वज्ञाने जात एव परमात्मतत्त्वं ज्ञातुं शक्यम्, न ततः पूर्वमित्याह—

आकाशवत्सूक्ष्मशरीर आत्मा न दृश्यते वायुवदन्तरात्मा।
स बाह्यमभ्यन्तरनिश्चलात्मा ज्ञानोल्कया पश्यति चान्तरात्मा ॥७॥

आकाशवत् सूक्ष्मशरीरः आकाशं यथातीन्द्रियम्, तद्वत् परमात्मा सूक्ष्मशरीरः, सूक्ष्मत्वमत्र अतीन्द्रियत्वमभिप्रेतम्, तादृशः परमात्मा वायुवत् वायुर्यथा चक्षुरादिविषयो न, तद्वत् अन्तरात्मा जीवोऽपि न दृश्यते, तत्स्वरूपमपीन्द्रियविषयं न भवतीत्यर्थः, मनसोऽप्रमाणत्वसाधनादिति भावः। तर्हि तयोः अपरोक्षतत्त्वज्ञानं केनेत्यत आह—स बाह्यमभ्यन्तरनिश्चलात्मा यः बाह्यविषयेषु अभ्यन्तरविषयेषु च निश्चलात्मा विषयविक्षिप्तचित्तो न भवति, सः ज्ञानोल्कया वेदान्तजन्यतत्त्वापरोक्षवृत्तिरूपज्ञानदीपेन अन्तरात्मा अन्तर्मुखचित्तः पश्यति तदुभयैक्यं जानातीत्यर्थः॥

इह केषांचिद्दर्शनं अर्चिरादिमार्गेण लोकान्तरप्राप्तिः मुक्तिः इति, तन्निराकर्तुम् 'अत्र ब्रह्म समश्नुते' इत्यादिश्रुत्या पूर्वोक्तज्ञानिनो मुक्तिस्वरूपमाह—

यत्र यत्र मृतो ज्ञानी येन केनापि मृत्युना।
यथा सर्वगतं व्योम तत्र तत्र लयं गतः॥८॥

सर्वगतं सर्ववस्त्ववच्छिन्नं व्योम आकाशं यथा अवच्छेदकवस्तुनाशे तत्रैव महाव्योम्नि लयम् ऐक्यं प्राप्नोति, तथा सर्वगतः ज्ञानी सर्वत्र परिपूर्णब्रह्माभिन्नः शरीराद्युपाधिना भिन्नत्वेन व्यवह्रियमाणः ब्रह्मापरोक्षज्ञानी येन केन मृत्युना यत्र कुत्रापि वा मृतः अज्ञानोपादानकदेहं ज्ञानेन नाशयति, तत्र तत्रैव ब्रह्मणि लयम् ऐक्यं गतः प्राप्त एवेत्यर्थः। अनेन तत्त्वज्ञानिनो देशकालाद्यपेक्षा मरणे मा भूदिति सूचितम्। भृग्वग्न्याद्यपमृत्युनिमित्तकप्रायश्चित्तान्यपि आरुरुक्ष्वधिकृतानि इति वेदितव्यम्॥

Digitization by Arya Samaj Charitable Foundation, Chennai

एकस्यापि जीवस्य देहाद्यवच्छेदकभेदेन नानात्वं जीवस्याणुत्वपक्षे न संभवतीत्याशङ्क्य जीवस्य व्यापित्वं साधयति—

शरीरव्यापितं व्योम भुवनानि चतुर्दश।
निश्चलो निर्मलो देही सर्वव्यापी निरञ्जनः ॥९॥

शरीरव्यापितं शरीरादिसर्वद्रव्यव्यापितं व्योम आकाशं यथा भुवनानि चतुर्दश भूर्भुवरादीनि व्यापितं सत् वर्तते, एवं निश्चलः क्रियारहितः निर्मलः परिशुद्धः निरञ्जनः स्वयंप्रकाशो देही जीवः सर्वव्यापी जगद्व्यापीत्यर्थः जगन्मात्रस्य अविद्यापरिणामत्वेन जगदुपादानाविद्याप्रतिबिम्बस्यैव जीवत्वेन तस्य व्यापित्वमेव, नाणुत्वमिति भावः ॥

एवं तत्त्वज्ञानिनो मुक्तिस्वरूपमभिधाय ततः परं तत्त्वज्ञानसाधनानुष्ठातुः तदेव सर्वपापप्रायश्चित्तमित्याह—

मुहूर्तमपि यो गच्छेन्नासाग्रे मनसा सह।
सर्वं तरति पाप्मानं तस्य जन्मशतार्जितम् ॥१०॥

यः ज्ञानसाधनानुष्ठाता मनसा सह साधनेन सह मुहूर्तमात्रमपि नासाग्रे तत्त्वज्ञानार्थं निश्चलं चक्षुः कुर्यात्, तस्य तादृशहंसमुद्रानिष्ठस्य जन्मशतार्जितं अनेकजन्मसंचितं सर्वं यत्पापमस्ति तत्सर्वं पाप्मानं पापं योगी तरति नाशयतीत्यर्थः। तदुक्तम् 'यस्य ब्रह्मविचारणे क्षणमपि प्राप्नोति धैर्यं मनः, 'कुलं पवित्रं जननी कृतार्था विश्वंभरा पुण्यवती च तेन' इत्यादि।

मुक्तिः द्विविधा— सद्यो मुक्तिः क्रममुक्तिरिति, तत्र सद्यो मुक्तिः 'यत्र यत्र मृतो योगी' इत्यादिना, 'अत्र ब्रह्म समश्नुते' इत्यादिश्रुत्या च, प्रतिपादिता। 'ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसंचरे। परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम्' इत्यादिभिः प्रतिपादितां क्रममुक्तिं निरूपयितुम्, अर्चिरादिमार्गं गन्तुः पुनरावृत्तिराहित्यम्, धूमादिमार्गं गन्तुः पुनरावृत्तिं च निरूपयितुं योगधारणया तदुभयमार्गस्वरूपमाह—

दक्षिणे पिङ्गला नाडी वह्निमण्डलगोचरा।
देवयानमिति ज्ञेया पुण्यकर्मानुसारिणी ॥ ११॥

दक्षिणे देहस्य दक्षिणे भागे वह्निमण्डलगोचरा वह्निमण्डलं संप्राप्ता पुण्यकर्मानुसारिणी पुण्यकर्मभिः प्राप्तुं योग्या पिङ्गला नाम नाडी मूलाधारादारभ्य

Digitization by Arya Samaj Charitable Foundation, Chennai

दक्षिणभागतः सहस्त्रारपर्यन्तं व्याप्ता या नाडी सा देवयानमिति ज्ञेया पुनरावृत्तिरहितार्चिरादिमार्ग इति ज्ञेयेत्यर्थः॥

धूमादिमार्गप्रापकेलानाडीस्वरूपमाह—

इला च वामनिश्वाससोममण्डलगोचरा।
पितृयानमिति ज्ञेयं वाममाश्रित्य तिष्ठति॥ १२॥

इलानाडी वामनिश्वाससोममण्डलगोचरा वामनासापुटमार्गेण चन्द्रमण्डलं प्राप्ता वाममाश्रित्य तिष्ठति, मूलाधारादारभ्य वामभागतः सहस्त्रारपर्यन्तं गता या नाडी सा पितृयानामिति ज्ञेया पुनरावृत्त्यनुकूलधूममार्ग इति ज्ञेयेत्यर्थः॥

एवमिलापिङ्गलानाड्योः स्थानं स्वरूपं च अभिधाय सुषुम्नानाडीस्वरूपं निरूपयितुं तत्संवन्धिन्याः ब्रह्मदण्ड्याः स्वरूपमाह—

गुदस्य पृष्ठभागेऽस्मिन्वीणादण्डस्य देहभृत्।
दीर्घास्थि मूर्ध्निपर्यन्तं ब्रह्मदण्डीति कथ्यते॥१३॥

अस्मिन् देहे गुदस्य मूलाधारस्य पृष्ठभागे पश्चिमभागे वीणादण्डस्य देहभृत् वीणायास्तन्त्र्याधारभूतो यो दण्डः तदाकारभृत् तद्वत्स्थितं मूर्ध्निपर्यन्तं सहस्त्रारपर्यन्तव्याप्तं यद्दीर्घास्थि दीर्घं पृष्ठभागस्थितम्, तत् ब्रह्मनाडीति कथ्यते ब्रह्मैक्यप्रतिपादकसुषुम्नाधारत्वादिति भावः॥

इतः परं सुषुम्नानाडीस्वरूपमाह—

तस्यान्ते सुषिरं सूक्ष्मं ब्रह्मनाडीति सूरिभिः॥१४॥

तस्य ब्रह्मदण्ड्याख्यास्थ्नः अन्ते अग्रे सूक्ष्मं सुषिरं रन्ध्रं वर्तत इति शेषः, तद्गता नाडी सूरिभिः विवेकिभिः ब्रह्मनाडीति ब्रह्मैक्यप्रतिपादिका नाडीति कथ्यत इति शेषः॥

तामेव नाडीं निरूपयति—

इलापिङ्गलयोर्मध्ये सुषुम्ना सूक्ष्मरूपिणी।
सर्वं प्रतिष्ठितं यस्मिन्सर्वगं सर्वतोमुखम्॥१५॥

इलापिङ्गलानाड्योर्मध्ये सूक्ष्मरूपिणी अतिसूक्ष्मबिसतन्तुरूपिणी मूलाधारादारभ्य

Digitization by Arya Samaj Charitable Foundation, Chennai

स्वाधिष्ठानादिचक्र द्वारा सहस्त्रारपर्यन्तं गता कुण्डलिनी शक्तिरिति प्रसिद्धा या सुषुम्नानाडी, तस्याः अग्रे उपरि सर्वं सर्वात्मकं विश्वतोमुखं सर्वद्रष्टृ सर्वगं सर्वव्याप्तं यत्तेजः ब्रह्मज्योतिः, तत् प्रतिष्ठितं विद्यत इत्यर्थः, 'तस्याः शिखाया मध्ये' इति श्रुतेः। 'शतं चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्धानमभिनिःसृतैका। तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति—' इत्यादिश्रुतेः॥

सुषुम्नामार्गगतस्य ब्रह्मप्राप्तिं निरूपयितुं तस्याः कुण्डलिन्याः सकलजगदात्मकत्वं सकलजगदाधारत्वं सर्वदेवात्मत्वं सर्ववेदाधारकत्वं च आह—

तस्याः मध्यागताः सूर्यसोमाग्निपरमेश्वराः।
भूतलोका दिशः क्षेत्रं समुद्राः पर्वताः शिलाः॥ १६॥
द्वीपाश्च निम्नगा वेदाः शास्त्रविद्याकलाक्षराः
स्वरमन्त्रपुराणानि गुणाश्चैते च सर्वशः॥१७॥
बीजं बीजात्मकास्तेषां क्षेत्रज्ञाः प्राणवायवः।
सुषुम्नान्तर्गतं विश्वं तस्मिन्सर्वं प्रतिष्ठितम्॥१८॥

सूर्यसोमाग्निपरमेश्वराः सूर्यमण्डलसोममण्डलवह्निमण्डलानि तन्मध्यस्थितेश्वरश्च, भूतलोकाः पञ्चमहाभूतानि व्योमादीनि, चतुर्दश भुवनानि भूर्भुवःसुवरादीनि, दिशः पूर्वादयः, क्षेत्राणि वाराणस्यादीनि, समुद्राः लवणेक्ष्वादयः, पर्वताश्च मेर्वादयः शिलाः यज्ञशिलाः चित्तशिलादयः, द्वीपाः जम्ब्वादयः, निम्नगाः जाह्नव्यादयः, वेदाः ऋग्वेदादयः, शास्त्राणि मीमांसादीनि, कलाः चतुषष्टिकलाः, अक्षराः ककारादीनि, स्वराः अकारादयः, मन्त्राः गायत्र्यादयः, पुराणानि ब्रह्माण्डादीनि, गुणाः सत्त्वादयः, बीजं प्रधानम्, बीजात्मकाः महदादयः, क्षेत्रं जानन्तीति क्षेत्रज्ञाः जीवाः प्राणवायवः— प्राणादयः पञ्च नागादयःपञ्च आहत्य दशवायवः, सर्व एते तस्य सुषुम्नानाडीविशेषस्य मध्यगताः यस्मात्, तस्मात्कारणात् सर्वं जगज्जातं सुषुम्नान्तर्गतं कुण्डलिनीशक्त्यन्तर्भूतमित्यर्थः। अतएव तस्मिन् सर्वं प्रतिष्ठितम् इति, 'तस्यान्ते सुषिरं सूक्ष्मं तस्मिन्सर्वं प्रतिष्ठितम्' इति श्रुतेः॥

तस्मात्सर्वजगदुत्पत्तिकारणमाह—

नानानाडीप्रसवकं सर्वभूतान्तरात्मनि।
ऊर्ध्वमूलमधःशाखं वायुमार्गेण सर्वगम् ॥१९॥

सर्वभूतानां सर्वप्राणिनाम् अन्तरात्मनि देहे नानानाडीप्रसवकं

Digitization by Arya Samaj Charitable Foundation, Chennai

नानानाड्युत्पत्तिस्थानभूतम्, ऊर्ध्वमूलं ऊर्ध्वं ब्रह्म तदेव मूलं उत्पत्तिस्थानं यस्य तत्, अधःशाखं हिरण्यगर्भादिसृष्टिपरंपराख्यादधःप्रसृततिर्यगादिशाखम्, वायुमार्गेण प्राणापानादिवायुमार्गेण, सर्वगं सर्वव्याप्तं सत् जगदुपादानतया तिष्ठतीत्यर्थः॥

ब्रह्मोपासनस्थानतया इतरनाड्याधिक्यमाह—

द्विसप्ततिसहस्राणि नाड्यः स्युर्वायुगोचराः।
कर्ममार्गेण सुषिरास्तिर्यञ्चः सुषिरात्मकाः॥२०॥

अधश्चोर्ध्वगतास्तासु नवद्वाराणि शोधयन्।
वायुना सह जीवोर्ध्वज्ञानी मोक्षमवाप्नुयात्॥२१॥

वायुगोचराः वायुसंचारानुकूलाः नाड्यः सिराः द्विसप्ततिसहस्राणि द्व्याधिकसप्ततिसहस्राणि कर्ममार्गेण सुषिराः पुनरावृत्तिप्रापकसुषिरवत्यः, अतएव तिर्यञ्चः तिर्यग्भूताः सुषिरात्मकाः रन्ध्रप्रधानाः अधश्चोर्ध्वगताः अधोभागमूर्ध्वभागं च गताः सर्वत्र व्याप्ताः, तासु नाडीषु मध्ये सुषुम्नानाड्या नव द्वाराणि शोधयन् प्राणायामेन मुखादिसर्वद्वाराणि शोधयन्; जीवः वायुना सह सुषुम्नामार्गगतवायुना सह ऊर्ध्वज्ञानी ब्रह्मापरोक्षज्ञानी सन् मोक्षमवाप्नुयात् ब्रह्मैक्यं प्राप्नुयादित्यर्थः। 'तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति' इत्यादिश्रुतेरिति भावः॥

तस्याः कुण्डलिन्याः सकलजगदाधारकत्वेन च उपासना कर्तुमस्यामेव सर्वाणीन्द्रादिपुराणि कल्पयति—

अमरावतीन्द्रलोकोऽस्मिन्नासाग्रे पूर्वतो दिशि।
अग्निलोको हृदि ज्ञेयश्चक्षुस्तेजोवती पुरी॥२२॥

अस्मिन्नाडीविशेषे पूर्वतो दिशि पूर्वस्यां दिशि नासाग्रे नासिकाग्रभागे अमरावती अमरावत्याख्यः इन्द्रलोकः इन्द्रादिदेवावासभूतो लोकः वर्तत इति शेषः। तथा अनन्तरं चक्षुः दक्षिणं नेत्रं तेजोवती तेजोवती नाम पुरीति प्रसिद्ध ; हृदि हृदये अग्निलोकः अग्न्यादिदेवावासभूतो लोकः ज्ञेयः वर्तत इति शेषः॥

याम्या संयमनी श्रोत्रे यमलोकः प्रतिष्ठितः।
नैर्ऋतो ह्यथ तत्पार्श्वे नैर्ऋतो लोक आश्रितः॥२३॥

श्रोत्रे दक्षिणे कर्णे याम्या यमसंबन्धिनी संयमिन्याख्यो यमलोकः यमादिदेवावासभूतो लोकः प्रतिष्ठितः अस्तीत्यर्थः। अथ तत्पार्श्वे दक्षिणकर्णभागे नैर्ऋतः निर्ऋतिसंबन्धो नैर्ऋत्याख्यो लोकः आश्रितः अस्तीत्यर्थः॥

Digitization by Arya Samaj Charitable Foundation, Chennai

किंच—

विभावरी प्रतीच्यां तु पृष्ठे वारुणिका पुरी।
वायोर्गन्धवती कर्णपार्श्वे लोकः प्रतिष्ठितः ॥२४॥

प्रतीच्यां पश्चिमदिशि पृष्ठे पश्चिमभागे विभावरीसंज्ञका वारुणिका पुरी वरुणसंबन्धिनी पुरी वर्तत इति शेषः कर्णपार्श्वे वामकर्णसमीपे गन्धवती गन्धवतीपुर्याख्या वायोर्लोकः प्रतिष्ठितः अस्तीत्यर्थः॥

किंच—

सौम्या पुष्पवती सौम्ये सोमलोकस्तु कण्ठतः।
वामकर्णे तु विज्ञेयो देहमाश्रित्य तिष्ठति ॥२५॥

सौम्ये उत्तरदिशि कण्ठतः कण्ठदेशादारभ्य वामकर्णे वामश्रोत्रे सौम्या कुवेरसंबन्धिनी पुष्पवती पुष्पवत्याख्या सोमलोकः एवः देहमाश्रित्य तिष्ठतीति विज्ञेयः॥

किंच—

वामे चक्षुषि चैशानी शिवलोको मनोन्मनी।
मूर्ध्नि ब्रह्मपुरी ज्ञेया ब्रह्माण्डं देहमाश्रितम् ॥ २६॥

वामे चक्षुषि वामनेत्रे ऐशानी ईशानसंबान्धिनी मनोन्मनी मनोन्मनीपुर्याख्यः शिवलोकः शिवावासभूतो लोकः ज्ञेयः, मूर्ध्नि शिरसि ब्रह्मपुरी ब्रह्मलोकः ज्ञेयः, एवं ब्रह्माण्डं सर्वजगज्जातं देहमाश्रितं देह एव वर्तत इत्यर्थः॥

देहे एव लोकादिकल्पनामाह—

पादादधः शिवोऽनन्तः कालाग्निप्रलयात्मकः।
अनामयमधश्चोर्ध्वं मध्यमं तु बहिः शिवम् ॥ २७ ॥

पादादधः पादाधःप्रदेशे अनन्तः महाशेषः वर्तत, स तु कीदृशः शिवः रुद्रात्मकः; पुनः कीदृशः? कालाग्निप्रलयात्मकः प्रलयकालाग्न्यात्मक इत्यर्थः, 'त्रिलोक्यां दह्यमानायां संकर्षणमुखाग्निना' इति स्मृतेरिति भावः। तदधः किमित्याशङ्क्याह— अधश्चोर्ध्वमिति अधोदेशे ऊर्ध्वदेशे मध्यदेशे बहिर्देशे च सर्वत्र अनामयं निरञ्जनं शिवं मङ्गलात्मकं ब्रह्मैव वर्तत इत्यर्थः।

Digitization by Arya Samaj Charitable Foundation, Chennai

शेषोपरि अतलादिलोककल्पनामाह—

अधः पदोऽतलं विद्यात्पादं च वितलं विदुः ।
नितलं पादसंधिश्च सुतलं जङ्घमुच्यते ॥२८॥
महातलं तु जानु स्यादूरुदेशो रसातलम् ।
कटिस्तालतलं प्रोक्तं सप्त पातालसंज्ञया ॥ २९॥

पदः पादस्याधोदेशे अतललोकं विद्यात्; पादं तु वितलं लोकमिति विदुः योगिन इति शेषः; पादसंधिं तु गुल्फस्थानं नितलं विद्यात् ; जङ्घं सुतलमित्युच्यते; जानुदेशः महातलं स्यात्; ऊरुदेशः रसातलं विद्यात्; कटिदेशः तलातलं प्रोक्तम्; एवं देहावयवाः सप्त पातालादिलोकसंज्ञया कल्पनीया इत्यर्थः॥

किंच—

कालाग्निनरकं घोरं महापातालसंज्ञया ।
पातालं नाभ्यधोभागो भोगीन्द्रफणिमण्डलम् ॥३०॥
वेष्टितः सर्वतोऽनन्तः स बिभ्रज्जीवसंज्ञकः ॥३०॥

धोरं भयंकरं कालाग्निनरकं कालाग्निदेशवत् कालाग्न्याकारासह्यनरकदेशवत् भोगीन्द्रफणिमण्डलं भोगीन्द्राः सर्पराजानः फणयः इतरे सर्पाः तेषां मण्डलं समूहवत् यत् पातालम्, तत् नाभ्यधोभागे नाभ्यधःप्रदेशे महापातालसंज्ञया अभिहितमिति विद्यात्; स जीवसंज्ञकः जीवसंज्ञावान् शेषःसर्वतः सर्वं वेष्टितः सन् बिभ्रन्सन् स्थितः कुण्डलाकारेणावृत्य वर्तत इत्यर्थः॥

भूर्लोकं नाभिदेशं तु भुवर्लोकं तु कुक्षितः ।
हृदयं स्वर्गलोकं तु सूर्यादिग्रहतारकाः ॥३१॥

हृदयं स्वर्गलोकं विद्यात्, तत्र सूर्यादिग्रहाः नक्षत्राणि च तिष्ठन्तीत्यर्थः। शेषं स्पष्टम्।

किंच—

सूर्यसोमसुनक्षत्रं बुधशुक्रकुजाङ्गिराः ।
मन्दश्च सप्तमो ज्ञेयो ध्रुवोऽन्तः स्वर्गलोकतः ॥३२॥

सूर्यसोमेत्यादि सूर्यादिग्रहनक्षत्रमित्यस्य व्याख्यानम्। ध्रुवोऽन्तः स्वर्गलोकतः स्वर्गलोकस्यान्ते ध्रुवो वर्तत इत्यर्थः॥

Digitization by Arya Samaj Charitable Foundation, Chennai

एवं कल्पनाफलमाह—

हृदये कल्पयन्योगी तस्मिन्सर्वसुखं लभेत् ॥३३॥

योगी हृदये सूर्यादिग्रहनक्षत्रादीनि कल्पयन् तस्मिन् हृदि कल्पनाविशेषेण सर्वसुखं लभेत्; तत्तल्लोकगतसुखानि प्राप्नोतीत्यर्थः॥

किंच—

हृदयस्य महर्लोकं जनोलोकं तु कण्ठतः ।
तपोलोकं भ्रुवोर्मध्ये मूर्ध्नि सत्यं प्रतिष्ठितम् ॥३४॥

हृदयस्योपरोति शेषः। स्पष्ठमन्यत् ॥

एवं देहे एव सर्वलोककल्पनामुक्त्वा तल्लयप्रकारमाह—

ब्रह्माण्डरूपिणी पृथ्वी तोयमध्ये विलीयते।
अग्निना पच्यते तोयं वायुना ग्रस्यतेऽनलः ॥ ३५॥
आकाशं तु पिबेद्वायुं मनश्चाकाशमेव च ।
बुद्ध्यहंकारचित्तं च क्षेत्रज्ञः परमात्मनि ॥३६॥

अत्र तामसाहंकारकार्याणां पृथिव्यादीनां सात्त्विकाहंकारकार्ये मनसि क्रमेण लयकथनं मनोवृत्तिविषयत्वाधीनव्यवहारगोचरत्वादुपचारात् इति मन्तव्यम्। तच्च मनो बुद्धौ बुद्धिरहंकारे अहंकारं चित्ते चित्तं क्षेत्रज्ञे क्षेत्रज्ञः परमात्मनि एवं सर्वात्मनि प्रविलापयेदित्यर्थः॥

एवं योगाभ्यासेन ब्रह्मैक्यानुसंधानवतः सकलदुरितनिवृत्तिरित्याह—

अहं ब्रह्मेति मां ध्यायेदेकाग्रमनसा सकृत् ।
सर्वं तरति पाप्मानं कल्पकोटिशतैः कृतम्॥ ३७॥

स्पष्टोऽर्थः ॥

जीवस्य मुक्तिस्वरूपमाह—

घटसंवृतमाकाशं नीयमाने घटे यथा ।
घटो नश्यति नाकाशं तद्वज्जीव इहात्मनि ॥३८॥

Digitization by Arya Samaj Charitable Foundation, Chennai

घटे नीयमाने पूर्वदेशादन्यदेशं प्राप्यमाने घटे नष्टे च यथा घटाकाशं महाकाशे ऐक्यं प्राप्नोति, तद्वज्जीवः परमात्मनीत्यर्थः ॥

किंच—

घटाकाशमिवात्मानं विलयं वेत्ति तत्त्वतः ।
स गच्छति निरालम्बं ज्ञानालोक्यं न संशयः ॥३९॥

यः आत्मानं जीवं घटाकाशामिव परमात्मनि लयं गतं तत्त्वतः यथार्थतया वेत्ति, सः ज्ञानी निरालम्बं निःसंगं ज्ञानालोक्यं ब्रह्मप्रकाशात्मतत्त्वं गच्छति प्राप्नोति, न संशयः संदेहो नास्तीत्यर्थः ॥

एतस्य ज्ञानयोगस्य किमपि न तुल्यमित्याह—

तपेद्वर्षसहस्राणि एकपादस्थितो नरः ।
एकस्य ध्यानयोगस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥४०॥
आलोड्य चतुरो वेदान्धर्मशास्त्राणि सर्वदा ।
यो वै ब्रह्म न जानाति दर्वी पाकरसं यथा ॥४१॥
यथा खरश्चन्दनभारवाही भारस्य वाही न तु चन्दनस्य ।
एवं हि शास्त्राणि बहून्यधीत्य सारं त्वजानन्खरवद्वहेत्सः ॥४२॥

चन्दनभारवाही श्रीचन्दनकाष्ठभारवाही खरः चन्दनसारवाही न भवति तद्गन्धानुभववान्न भवति, एवं बहूनि शास्त्राण्यधीत्यापि सारं तु अजानन् ब्रह्म न जानन् खरवत् शोच्यः आक्रोश्य इत्यर्थः ॥

ब्रह्मज्ञानपर्यन्तं सर्वमनुष्ठेयम्, ज्ञाते तु सर्वं व्यर्थमित्याह—

अनन्तकर्मशौचं च जपो यज्ञस्तथैव च ।
तीर्थयात्रादिगमनं यावत्तत्त्वं न विन्दति ॥४३॥

देहे भिन्नेऽप्यात्मैक्यं दृष्टान्तेनाह —

गवामनेकवर्णानां क्षीरं स्यादेकवर्णकम् ।
क्षीरवद्दृश्यते ज्ञानं देहिनां च गवां यथा ॥४४॥

Digitization by Arya Samaj Charitable Foundation, Chennai

अनेकवर्णानां शुक्लादिभिन्नभिन्नवर्णानां गवां क्षीरं यथा एकवर्णम्, मीमांसकमते गुणव्यक्तेरेकत्वादिति भावः; तथा भिन्नभिन्नानां देहिनां ज्ञानं ब्रह्म एकं दृश्यत इत्यर्थः॥

अहं ब्रह्मेति नियतं मोक्षहेतुर्महात्मनाम्।
द्वे पदे बन्धमोक्षाय न ममेति ममेति च ॥४५॥
ममेति बध्यते जन्तु र्न ममेति विमुच्यते ॥ ४६॥

ममेति ममताविषयत्वेन स्वीकृतं सर्वं बन्धाय भवति; न ममेति ममत्वं विहाय त्यक्तं मोक्षायैवेत्यर्थः। स्पष्टमन्यत् ॥

अहंकारत्यागकार्यमाह—

मनसो ह्युन्मनीभावाद्द्वैतं नैवोपलभ्यते।
यदा यात्युन्मनीभावं तदा तत्परमं पदम् ॥ ४७॥

मनसः चित्तस्य उन्मनीभावात् अहंकारत्यागात् द्वैतं नैवोपलभ्यते, अहंकारोपाधिकत्वाद्भेदस्येति भावः। तथा च यदा उन्मनीभावं मनो याति निष्कृष्टाहंकारचैतन्यं भवति, तदा तदेव परमं पदं मोक्ष इत्यभिधीयते ॥

ब्रह्मविचारमकुर्वतः सर्वं व्यर्थमित्याह—

हन्यान्मुष्टिभिराकाशं क्षुधार्तः खण्डयेत्तुषम्।
नाहं ब्रह्मेति जानाति तस्य मुक्तिर्न जायते ॥ ४८॥

यो वेदशास्त्राण्यधीत्य श्रुत्वापि नाहं ब्रह्मेति जानाति, तस्य सर्वाणि शास्त्राणि प्रयासफलान्येव; तद्यथा क्षुधार्तः मुष्टिभिराकाशं हन्याच्चेत्, करभङ्ग एव जायते न किमपि फलम्, यथा वा तुषं खण्डयेत् अवहन्यात् अवहननश्रम एव फलं न तु तण्डुललाभः— तद्वत्, मुक्तिर्न जायते इत्यर्थः। तदुक्तं भागवते—'तेषामसुक्लेश एव शिष्यते नान्यद्यथा स्तूलतुषावघातिनाम्' इति॥

इति श्रीगौडपादाचार्यविरचितायां उत्तरगीताव्याख्यायां

॥ द्वितीयोऽध्यायः ॥

Digitization by Arya Samaj Charitable Foundation, Chennai

।। तृतीयोऽध्यायः ।।

योगी व्यर्थक्रियालापपरित्यागेन शान्तधीः।
तृतीये शरणं यायाद्धरिमेवेति कीर्त्यते ।।

श्रीभगवानुवाच—

अनन्तशास्त्रं बहु वेदितव्यमल्पश्च कालो बहवश्च विघ्नाः।
यत्सारभूतं तदुपासितव्यं हंसो यथा क्षीरमिवाम्बुमिश्रम् ।।१।।

विवेकिना योगिना सारभूतम् अध्यात्मशास्त्रमेव उपासितव्यम्, न त्वन्यत्, अशक्यत्वात्। अनन्तशास्त्रं पर्यवसानरहितानि शास्त्राणीत्यर्थः; यथाकथंचित् पर्यवसानेऽपि बहु वेदितव्यं तात्पर्याणि बहूनि वेदितव्यानि ज्ञातव्यानीत्यर्थः; ज्ञातुं शक्यत्वेऽपि तदनुकूलः कालः स्वल्प एव, 'पुंसो वर्षशतं ह्यायुः' इति न्यायात् इति भावः; कालाल्पत्वेऽपि बहवो विघ्नाः, 'मन्दाः स्युर्मन्दमतयो मन्दभाग्या ह्युपद्रुताः' इति न्यायात्; तस्मात् यत्सारभूतं सर्वशास्त्राण्यालोड्य यन्निश्चितम् अखण्डैकरसं ब्रह्म, तदेवोपासितव्यम्। तदुक्तम् 'आलोड्य सर्वशास्त्राणि' इत्यादि। उक्तं च हरिवंशे — 'असत्कीर्तनकान्तारपरिवर्तनपांसुभिः। वाचं हरिकथालापगङ्गयैव पुनीमहे' इति। तत्र दृष्टान्तमाह— हंसो यथा अम्बुमिश्रत्वेऽपि अम्ब्वंशं विहाय क्षीरमेवोपादत्ते तद्वदिति भावः।।

तस्मात्पाण्डित्यं निर्विद्येत्यादिश्रुत्या पाण्डित्यप्रकटनस्य ब्रह्मोपासना-प्रतिबन्धकत्वेन सर्वमपि पाण्डित्यं हेयमित्याह—

पुराणं भारतं वेद शास्त्राणि विविधानि च।
पुत्रदारादिसंसारो योगाभ्यासस्य विघ्नकृत् ।।२।।

योगाभ्यासस्य आत्मैक्ययोगाभ्यासस्य। शेषं स्पष्टम्।।

किं च आत्मविचारमन्तरेण इतरशास्त्राणि न विचारयितव्यानीत्याह—

इदं ज्ञानमिदं ज्ञेयं यः सर्वं ज्ञातुमिच्छति।
अपि वर्षसहस्रायुः शास्त्रान्तं नाधिगच्छति ।।३।।

Digitization by Arya Samaj Charitable Foundation, Chennai

सहस्रवर्षपरिमितायुष्मानपि एकैकस्य शास्त्रस्य अन्तं पारं भावनिश्चयं वा नाधिगच्छति; किमुत वक्तव्यम् सर्वाणि शास्त्राणि नाधिगच्छतीति भावः॥

तर्हि सर्वमपि विहाय अधिगन्तव्यं वा किमित्याशङ्क्याह—

विज्ञेयोऽक्षरतन्मात्रं जीवितं चापि चञ्चलम्।
विहाय शास्त्रजालानि यत्सत्यं तदुपास्यताम् ॥४॥

अक्षरतन्मात्रं नाशरहितसत्तामात्रात्मक आत्मा विज्ञेयः। तत्र च वैराग्यार्थं जीवितमपि चञ्चलमिति विज्ञेयम्, 'चरमश्वासवेलायां यत्कृत्यं तत्सदा कुरु ' इति न्यायात्। तस्माच्छास्त्रजालानि विहाय यत्सत्यं तदेवोपास्यतामिति॥

इन्द्रियजये वैराग्यं स्वत एव जायत इत्याह—

पृथिव्यां यानि भूतानि जिह्वोपस्थनिमित्तकम्।
जिह्वोपस्थपरित्यागे पृथिव्यां किं प्रयोजनम् ॥५॥

जिह्वोपस्थनिमित्तकम् आहारव्यवायनिमित्तं सत् पृथिव्यां यानि भूतानि स्रन्ति, प्रायशः तत्परित्यागी चेत्, पृथिव्यां किं प्रयोजनम्, किमपि प्रयोजनं नास्तीत्यर्थः, 'जितं सर्वं जिते रसे' इति न्यायात् ॥

एवमात्मसमाधिनिष्ठस्य सर्वत्र ब्रह्मदर्शनमेव, नान्यदर्शनमित्याह—

तीर्थानि तोयपूर्णानि देवान्पाषाणमृन्मयान्।
योगिनो न प्रपद्यन्ते आत्मध्यानपरायणाः ॥६॥

तीर्थस्नानादिना देवतापूजादिना च अध्यात्मसमाधौ सिद्धे पुनस्तेन किं प्रयोजनमिति भावः। स्पष्टमन्यत् ॥

योगिनः सर्वत्र ब्रह्मदर्शनमेवेत्येतत् अधिकारिभेदेनोपपादयति—

अग्निर्देवो द्विजातीनां मुनीनां हृदि दैवतम्।
प्रतिमा स्वल्पबुद्धीनां सर्वत्र समदर्शिताम् ॥७॥

द्विजातीनां कर्मकाण्डरतानाम् अग्निर्दैवतम्, मुनीनां मननशीलानां योगिनां हृदि हृत्कमलमध्यस्थिता परिच्छिन्नमूर्तिर्दैवतम्, स्वल्पबुद्धीनां प्राकृतानां तु मृत्पाषाणादिप्रतिमैव दैवतम्, समदर्शिनां तु आरूढानां सर्वत्र 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' इति श्रुत्या सर्वमपि दैवतमेवेत्यर्थः॥

Digitization by Arya Samaj Charitable Foundation, Chennai

तस्मात् ज्ञानेनैव ज्ञातव्यम्, ज्ञानाभावे ब्रह्म न पश्यतीत्याह—

सर्वत्रावस्थितं शान्तं न प्रपश्येज्जनार्दनम्।
ज्ञानचक्षुर्विहीनत्वादन्धः सूर्यमिवोदितम् ॥८॥

सर्वत्रावस्थितं सर्वत्र परिपूर्णमपि अज्ञः न पश्यति; तत्र हेतुः ज्ञानचक्षुर्विहीनत्वात् ज्ञानाख्यचक्षूरहितत्वात्; तत्र दृष्टान्तमाह—अन्ध इति। स्पष्टमन्यत्॥

सर्वं ब्रह्मेत्येतदुपपादयति—

यत्र यत्र मनो याति तत्र तत्र परं पदम्।
तत्र तत्र परं ब्रह्म सर्वत्र समवस्थितम् ॥९॥

यत्र यत्र याति मनो यद्यद्विषयीकरोति, तत्र तत्र परं सर्वोत्कृष्टं पदं प्राप्यस्थानं परं ब्रह्मैव समवस्थितम्, घटः स्फुरति— इत्यादिस्फुरणानुभवादिति भावः॥

एतादृशस्य योगिनः सर्वमपि प्रत्यक्षतया भासत इत्याह—

दृश्यन्ते दृशि रूपाणि गगनं भाति निर्मलम्।
अहमित्यक्षरं ब्रह्म परमं विष्णुमव्ययम् ॥१०॥

परमं सर्वोत्कृष्टम् अक्षरम् क्षयरहितम् अव्ययं विनाशरहितं विष्णुं परमात्मानम् अहमिति अभेदेनैव यो भावयति, तस्य भावयितुः दृशि ज्ञाने रूपाणि दृश्यन्ते नामरूपात्मकानि जगन्ति भासन्त इत्यर्थः। गगनमपि निर्मलं भासते; तथा च सर्वमपि प्रत्यक्षेणानुभवतीत्यर्थः। इयं च आरुरुक्षावस्थायामन्तरा पतिता योगसिद्धिरिति तत्त्वज्ञा वर्णयन्ति, आरूढस्य ब्रह्मनिष्ठत्वेनैतद्दर्शनायोगात्— 'या निशा सर्वभूतानाम्' इति स्मृतेः॥

अन्तरापतितामप्यणिमादियोगसिद्धिमनपेक्ष्य ब्रह्मनिष्ठ एव भूयादित्याह—

दृश्यते चेत्खगाकारं खगाकारं विचिन्तयेत्।
सकलं निष्कलं सूक्ष्मं मोक्षद्वारेण निर्गतम् ॥११॥
अपवर्गस्य निर्वाणं परमं विष्णुमव्ययम्।
सर्वतो ज्योतिराकाशं सर्वभूताधिवासिनम् ॥१२॥
सर्वत्र परमात्मानं ब्रह्मात्मा परमव्ययम् ॥१३॥

Digitization by Arya Samaj Charitable Foundation, Chennai

खगाकारं हंसात्मकं परब्रह्म, 'हंसो विधिः शंकर एव हंसो हंसश्च विष्णुर्गुरुरेव हंसः' इत्यादिस्मृतेः, दृश्यते चेत् यदि प्रकाशेत, तर्हि स्वयं ब्रह्मात्मा परब्रह्मात्मकः सन् सकलं तेजोमयं निष्कलं कलातीतं सूक्ष्मम् इतरप्रमाणागम्यं मोक्षद्वारेण निर्गतं मोक्षमार्गैकगम्यम् अपवर्गस्य निर्वाणं मोक्षसुखात्मकं परमम् उत्कृष्टं विष्णुं व्यापकम् अव्ययम् नाशरहितम् सर्वतोज्योतिराकाशं सर्वतः स्वयंप्रकाशं सर्वभूताधिवासिनं सर्वान्तर्नियामकं परमात्मानं स्वगाकारं हंसात्मकं विचिन्तयेत् ध्यायेदित्यर्थः॥

एवं चिन्तयतः पापलेशोऽपि नास्तीत्याह—

अहं ब्रह्मेति यः सर्वं विजानाति नरः सदा।
हन्यात्स्वयमिमान्कामान्सर्वाशी सर्वविक्रयी ॥१४॥

सर्वं निषिद्धं कृत्वापि कर्मभिर्न स बध्यते इति, यः सदा सर्वं ब्रह्मेति विजानाति, सर्वाश्यपि सर्वनिषिद्धभक्ष्यपि सर्वविक्रयी सर्वनिषिद्धविक्रय्यपि इमान् कामान् अरिषड्वर्गान् हन्यात् जयेत्, सर्वनिषिद्धकर्म कृत्वापि तैर्निषिद्धकर्मभिर्न बध्यते॥

क्षणमात्रं वा ब्रह्मध्यानरतस्य नान्यसुखचिन्तेत्याह—

निमिषं निमिषार्धं वा शीताशीतनिवारणम्।
अचला केशवे भक्ति र्विभवैः किं प्रयोजनम् ॥१५॥

शीताशीतनिवारणं यथा तथा शीतोष्णसुखदुःखादिद्वन्द्वसहिष्णुतया निमिषं निमिषार्धं वा केशवे भक्तिरचला चेत्, विभवैः भक्त्यतिरिक्तिविषयसुखैः किं प्रयोजनमिति॥

एतादृशो योगी यदि मोक्षमपेक्षेत, तर्हि नान्यविषयचिन्तां कुर्यादित्याह—

भिक्षान्नं देहरक्षरार्थं वस्त्रं शीतनिवारणम्।
अश्मानं च हिरण्यं च शाकं शाल्योदनं तथा ॥
समानं चिन्तयेद्योगी यदि चिन्त्यमपेक्षते ॥१६॥

योगी चिन्त्यं मोक्षं यदि अपेक्षेत, तर्हि देहरक्षणार्थमेव भिक्षान्नं चिन्तयेत्, न त्विन्द्रियप्रीत्यर्थमित्यर्थः; वस्त्रं च शीतनिवारणार्थं चिन्तयेत्, न अलंकाराय; अश्मानं पाषाणं हिरण्यं सुवर्णं च शाल्योदनं च हेयोपादेयवैषम्यराहित्येन चिन्तयेदित्यर्थः॥

Digitization by Arya Samaj Charitable Foundation, Chennai

Acc No: 7716

किंच—

भूतवस्तुन्यशोचित्वे पुनर्जन्म न विद्यते ॥१७॥

भूतवस्तुनि गतवस्तुनि अशोचित्वे गतमिति दुःखराहित्ये सिद्धे उपलक्षणमेतत्, आगामिवस्तुनिरपेक्षत्वे सिद्धे, वर्तमानवस्तुनि लब्धे हर्षराहित्ये सिद्धे च पुनर्जन्म न विद्यते।

आत्मयोगमवोचद्यो भक्तियोगशिरोमणिम्।
तं वन्दे परमानन्दं नन्दनन्दनमीश्वरम्॥

इति श्रीगौडपादाचार्यविरचितायाम् उत्तरगीताव्याख्यायाम्

॥ तृतीयोऽध्यायः ॥

Digitization by Arya Samaj Charitable Foundation, Chennai

Digitization by Arya Samaj Charitable Foundation, Chennai

The *Śrīmad-Bhagavad-Gītā* has long been recognized as an Upaniṣad, as it is a text that presents the knowledge of Brahman. It is a scripture that can help human beings realize the spiritual reality within. Such is the importance of the *Bhagavad-Gītā* that over the centuries the word *Gītā* has developed around it an aura of sacredness—so much so that more than one hundred other holy texts, short and long, have also assumed the name *Gītā*.

Again, of all the texts bearing the name *Gītā*, three of them—namely the *Bhagavad-Gītā*, the *Anu-Gītā*, and the *Uttara-Gītā*—form a special group, popularly known as the *Kṛṣṇa-Gītās*, in which Śrī Kṛṣṇa is the teacher and Arjuna is the student.

A tradition regarding the text of *Uttara-Gītā* has developed on its own. According to this story, while enjoying the wealth and power of his kingdom Arjuna became attached to the materialistic world, but later as he became older, detachment awakened in him. He then approached Keśava to impart to him the knowledge of Brahman, knowing which he will be released at once from *saṁsāra*.

Divided into three chapters, the *Uttara-Gītā* gives answers to Arjuna's questions on the nature of Brahman, the knowledge of which will release him from the bondage of life and death.

THE RAMAKRISHNA MISSION INSTITUTE OF CULTURE

Rs.40.00

ISBN 81-87332-53-0

9 788187 332534